

*Marcin Burghardt****Wyznaczniki płci w grobach ludności grup leśnostepowych kultury scytyjskiej¹*****Determinants of sex in graves of forest-steppe groups of the Scythian culture***

In the present article, based on the analysis of 120 burial complexes discovered in the forest-steppe zone of the middle Dnieper basin and the middle Don basin and dated from the second half of the sixth century to the fourth/ third century BC (for which anthropological determinants of sex were available), a series of 21 items was distinguished with the determinants of male or female sex. In addition, based on a comparative analysis taking into account also the burials with determined sex by the researchers based on the grave goods accompanying the dead (110 burials), it demonstrated the legitimacy of functioning in the literature the views on the sex determinants. Analyzing the co-existence of different types of sex determinants in male and female graves, it was found that the former ones are characterized mainly by the presence of sets of weapons combined with the lack of ornaments or spindle whorls (specific to women), mirrors and other toilet items. Moreover, the male sex of the deceased was also marked by means of the presence of blade and blunt weapon, elements of body armour, parts of the horse tack, whips, bronze cauldrons, clamps and straps, flint flakes in the grave. Whereas, as for the graves of women, despite the presence of items related to sewing (needles and spindle whorls) and toilet (mirrors, stone tiles and pieces of dyes), the occurrence of sets of ornaments or some individual types (earrings occurring in pairs, necklaces with gold elements, rings, pins) is also characteristic in their inventories. These items are found in both the graves with weaponry, where there are at least two-element sets, as well as elsewhere. In the last case, female sex may be testified by the present of one determinant of this sex in the grave.

KEY WORDS: Scythians, forest-steppe zone of the middle Dnieper basin, Scythian period, male and female burials, sex, sex determinants, weapon, ornaments

Submission: 14.04.2016; acceptance: 21.10.2016

WSTĘP

Jednym z najważniejszych zagadnień poruszanych przy rekonstrukcji struktury społecznej dawnych grup ludzkich jest określenie roli jednostki w społeczeństwie ze względu na jej płeć. Powszechnie przyjmuje się bowiem, że różnica płci i wynikające z niej relacje są jednym z podstawowych organizatorów kultury i nadają zasadniczą dynamikę życiu społecznemu. Przynależność do danej grupy biologicznej wiąże się z pełnieniem przez jej członków określonych ról, zachowań i aktywności (E. Nowicka 2003, s. 346–349). Jednym ze sposobów manifestowania płci zmarłego, a w szerszym kontekście miejsca jakie on zajmował w danym społeczeństwie oraz jego tożsamości, jest właśnie dobór składanych z nim do grobu przedmiotów – zmarłego bowiem ubierano i wyposażano zgodnie z jego stanem, tożsamością, pozycją społeczną, a przede wszystkim zgodnie z jego płcią i stadium życia (wiekiem) (C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 187–188, 206–207, 208–209; N. Gryzińska-Sawicka 2014, s. 51).

Niewątpliwie, różnice w tożsamości społecznej wynikające z uwarunkowań biologicznych (płci i wieku) istniały również u Scytów. Wyrażeniem tego może być podana przez Herodota legenda o pochodzeniu Sauromatów. Według niego plemię to wywodziło się ze związku Scytów z Amazonkami (Herodot, IV, 110–117). Dla rozpatrywanej w niniejszej publikacji tematyki ważne jest padające z ust Amazonek stwierdzenie: „wasze [scytyjskie – M.B.] kobiety [...] tylko wykonują roboty kobiece, przesiadując na wozach, a nie wychodzą ani na polowanie, ani nigdzie indziej” (Herodot, IV, 114). Równocześnie należy zaznaczyć, że opinia Amazonek o scytyjskich kobietach nie do końca odzwierciedla „scytyjską” rzeczywistość. Badania archeologiczne ujawniły bowiem, że wśród pochówków scytyjskich kobiet obecne są zespoły grobowe wyposażone w militaria (np. E.E. Fialko 1991; 2010a; 2010b; 2011; 2012b; 2013; 2014; S.V. Mahortyh 2011), jednakże w większości z nich wyraźnie zaznacza się obecność zabytków tradycyjnie związanych z tą płcią. Do przedmiotów tych, zgodnie z ustaleniami badaczy zajmujących się poruszaną w prezentowanym artykule problematyką, należą artefakty związane z codziennym funkcjonowaniem kobiet. Są to przedmioty mające odzwierciedlać

¹ Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/N/HS3/02839.

zarówno wykonywane przez nie codzienne czynności (przędziki, wrzeciona, igły, itp.), jak również drugie ich podstawowe zadanie, jakim było wydawanie na świat potomstwa (S.V. Mahortyh 2011, s. 47, 49). O tej ostatniej funkcji społecznej kobiet świadczyć ma, zdaniem części badaczy (np. L.S. Kłocko, Z.O. Vasiņa 2004, s. 35–36; S.V. Mahortyh 2011, s. 49), specyficzny zestaw zabytków, do którego należały wykonane z różnych surowców (włącznie z drogocennymi metalami i ich stopami) różnego rodzaju ozdoby: bransolety, zausznicze, naszyjniki (kolie) z paciorków, pierścionki i szpile. Równocześnie należy zaznaczyć, że obecność w grobie ozdób stanowiących obowiązkowy element kobiecego stroju, wskazywać może również na bogactwo zaopatrzonych w nie kobiet i ich pozycję społeczną (V.G. Petrenko 1967, s. 53; L.S. Kłocko 1981, s. 64–65). Wreszcie, mogły one świadczyć o tożsamości zmarłej, wskazując na jej identyfikację w obrębie danej społeczności, czy też na jej przynależność do określonej grupy (np. etnicznej) (J. Rosen-Przeworska 1949, s. 307–309). Niezależnie jednak od treści jakie niosły ozdoby i części stroju, ich związek z kobietami jest bezsporny. Wśród innych elementów inwentarza typowych dla tej płci wymieniane są także przedmioty toaletowe – zwierciadła, kamienne półmiski i płytki oraz bryłki barwników (np. G.T. Kovpanenko 1967, s. 91, 156; V.G. Petrenko 1967, s. 31, 33, 34, 35, 36, 53; G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 99, 113, 131; E.E. Fialko 1991, s. 12, tabl. 2; L.I. Babenko 2005, s. 55–56; Ü.N. Bojko, S.I. Berestnev 2001, s. 58). Równocześnie z tym należy zaznaczyć, iż zdaniem niektórych badaczy obecność wyżej wymienionych przedmiotów (ich zestawów) w niektórych grobach kobiecych pozwala na traktowanie wyposażonych w nie zmarłych jako „kapłanek/wróżbitek” (np. M.N. Daragan 2011, s. 615; L.S. Kłocko 2012, s. 417–425; A. Zielińska 2012, s. 429).

Również skład przedmiotów umieszczanych w grobach męskich miał odzwierciedlać ich rolę w życiu codziennym. I tak, wychodząc z założenia, że głównym zajęciem mężczyzn było prowadzenie wojen („wszyscy są konnymi wojownikami” – Herodot, IV, 46), wśród elementów inwentarza będących wyznacznikami męskich pochówków wymieniane są w pierwszej kolejności broń (a zwłaszcza jej zestawy) i elementy rzędu końskiego, a w mniejszym stopniu inne przed-

mioty będące atrybutami mężczyzn-wojowników (drewniane czasze ze złotymi okuciami) lub elementami ich ekwipunku (zaciski do rzemieni) (G.T. Kovpanenko 1967, s. 91; V.G. Petrenko 1967, s. 53; E.E. Fialko 1980, s. 92, 93; 1991, s. 12; V.A. Rábova 1981, s. 64; 1989, s. 137; G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 87, 125; L.I. Babenko 2005, s. 55–56). Poza wyżej wymienionymi kategoriami przedmiotów wyposażenia grobowego odzwierciedlających rolę społeczną mężczyzn (mężczyzna jako wojownik), w niektórych pochówkach osób tej płci spotykane są również zabytki, które jednoznacznie wiązać można ze sferą działalności kobiet. Przykładem takich przedmiotów mogą być wrzeciona (ich elementy) łączone z tradycyjnie kobiecym zajęciem jakim było przędzenie. Ich obecność odnotowano, m.in. w grobach męskich z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego w leśnostepowym prawobrzeżnym Podnieprzu (J. Chochorowski et al. 1997, s. 86) oraz w bocznym grobowcu (nr 2) kurhanu Soboleva Mogiła w dolnym Podnieprzu (B.N. Mozolevskij, S.V. Polin 2005, s. 156, ryc. 91, 13). O ile w przypadku pochówków kobiecych utylitarne przeznaczenie takiego rodzaju zabytków nie powinno budzić wątpliwości (kobieta jako prządka), to jednak dla grobów męskich należy raczej przyjąć ich symboliczną wymowę (ekwiwalent towarzyszącego „pochówku” kobiecego złożonego w myśl zasady „część zamiast całości”²).

Celem niniejszego artykułu jest rozpatrzenie kilku kwestii. Po pierwsze, ujawnienie, które z przedmiotów towarzyszących zmarłemu określają jego płeć. Problem ten jest niezwykle istotny, ponieważ z leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza (a w szerszym kontekście również z całego obszaru Scytii nadczarnomorskiej) pochodzi tylko niewielka seria pochówków z określeniami antropologicznymi. Ponadto, wiążą się one z nowszymi odkryciami. W związku z tym, przez długi okres czasu przy definiowaniu płci zmarłych korzystano z analizy wyposażenia grobowego. I właśnie zweryfikowanie tradycyjnych wyznaczników płci poprzez ich zestawienie z danymi antropologicznymi stanowi kolejne zagadnienie, które zostanie podjęte w niniejszym studium. Trzecią kwestią, która zostanie poniżej poruszona, jest próba określenia związków zachodzących pomiędzy różnymi kategoriami przedmiotów, które można uznać za wyznaczniki płci.

CHARAKTERYSTYKA BAZY ŹRÓDŁOWEJ

W celu określenia, które z elementów wyposażenia grobowego umieszczanych w pochówkach odzwierciedlają płeć zmarłego, a pośrednio w celu zweryfikowania funkcjonujących na ten temat opinii, analizom zostały poddane wyłącznie zespoły grobowe z płcią oznaczoną antropologicznie, w przypadku których możliwe jest bezpośrednie powiązanie przedmiotów inwentarza ze zmarłym. Z tego też względu poza pochówkami jednostkowymi uwzględniono również takie przypadki, w których w grobie znajdowała się większa ilość zmarłych o określonej płci, przy czym możliwe jest przypisanie przynajmniej jednemu z nich konkretnych przedmiotów inwentarza (np. zlokalizowanych bezpośrednio przy zmarłym). Omawiając pokrótce charakterystykę bazy źródłowej należy zaznaczyć, że w analizach uwzględniono tylko pochówki ze środkowe-

go i późnego okresu scytyjskiego³ (2. poł. VI–IV/III w. p.n.e.) z obszaru pomiędzy prawobrzeżną częścią środkowego Podnieprza na zachodzie i środkowym dorzeczem Donu na wschodzie. We wszystkich przypadkach były to zespoły grobowe, które można łączyć z osadnictwem leśnostepowego wariantu kultury scytyjskiej.

² W taki sposób interpretowana jest obecność w analizowanym zespole grobowym innego przedmiotu charakterystycznego dla kobiet, jakim jest zespół złotych aplikacji kobiecego nakrycia głowy, kalafu (J. Chochorowski, S. Skoryj 1999, s. 309).

³ Zespoły wczesnoscytyjskie pominięte zostały ze względu na niewielką ilość pochówków posiadających oznaczenia antropologiczne i spełniających kryteria doboru do analiz.

Tabela 1

Zróźnicowanie regionalne i chronologiczne pochówków z określeniami antropologicznymi płci, w przypadku których istnieje możliwość przypisania zmarłym elementów wyposażenia grobowego

Tabelle 1

Regionale und chronologische Differenziertheit der Bestattungen mit der anthropologischen Geschlechtsbestimmung, für die die Zuweisung von Grabbeigaben an den Verstorbenen möglich war

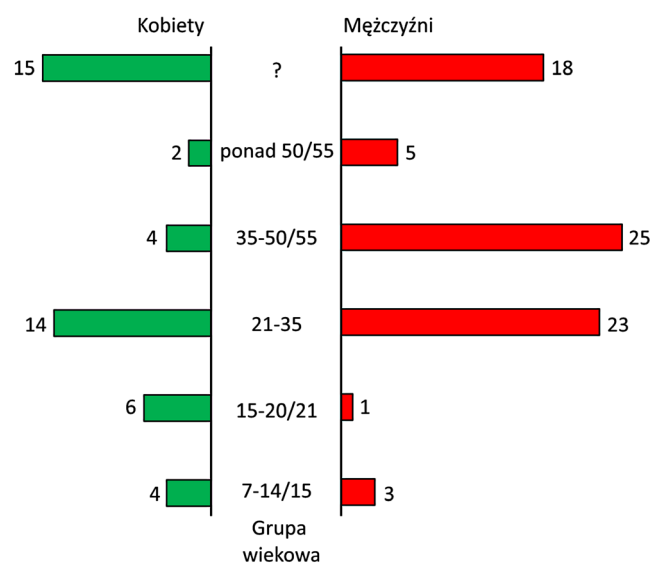
	Prawobrzeżne Podnieprze	Lewobrzeżny Terrasowy Lasostep	Worskla	Doniec	Środkowy Don	RAZEM
2. poł. VI–V	6 M: 4(1) Dz: 1	1 M: 1	15 M: 8(1) K: 3(2) Dz: 1	-	-	22 M: 13(2) K: 3(2) Dz: 2
V–IV/III	30 M: 8(7) K: 6(8) Dz: 1	20 M: 6(5) K: 6(1) Dz: 2	10 M: 4(2) K: 2(1) Dz: 1	14 M: 6(3) K: 3(2)	24 M: 17 K: 6 Dz: 1	98 M: 41(17) K: 23(12) Dz: 5
RAZEM	36 M: 12(8) K: 6(8) Dz: 2	21 M: 7(5) K: 6(1) Dz: 2	25 M: 12(3) K: 5(3) Dz: 2	14 M: 6(3) K: 3(2)	24 M: 17 K: 6 Dz: 1	120 M: 54(19) K: 26(14) Dz: 7

M – mężczyźni; K – kobiety; Dz – dzieci i nastolatki z określoną płcią. Uwaga! W nawiasie podano ilość pochówków z ogólnymi określeniami.

M – männlich; K – weiblich; Dz – Kinder und Jugendliche bestimmten Geschlechts. Achtung! In Klammern wurde die Zahl der Bestattungen mit allgemeiner Geschlechtsbestimmung angegeben.

Łącznie zebrano dane na temat 120 zmarłych pochodzących ze 116 zespołów grobowych. Ich wykaz, wraz z najważniejszymi informacjami na temat poszczególnych zespołów (płeć⁴ i wiek zmarłych, chronologia, stan zachowania, itp.) znajduje się na końcu publikacji, w tabeli 7 umieszczonej w aneksie. Tabela 1 pokazuje zróźnicowanie regionalne i chronologiczne zebranych pochówków, natomiast wykres na rycinie 1 ukazuje strukturę płci i wieku pochodzących z nich zmarłych. W tym miejscu należy zaznaczyć, że zaprezentowany na tej rycinie obraz rozkładu płci i wieku zmarłych pochodzących z badanych zespołów grobowych w zasadzie pokrywa się z sytuacją stwierdzoną dla całej populacji Scytii nadczarnomorskiej (N.A. Gavriluk 1994). I tak, w całej tej strefie, podobnie jak na obszarze lasostepu, widoczna jest dominacja pochówków męskich nad kobiecymi (*ibidem*, tabl. 1, 4). Po drugie, w obu zbiorach najliczniejszą grupę pod względem wieku stanowią zmarli pochowani w wieku dorosłym (przedziały 21–35 na ryc. 1 i 20–34 w przytaczanej publikacji) i dojrzałym (odpowiednio przedziały 35–50/55 i 35–54). Jednocześnie należy zaznaczyć, że w analizowanym zbiorze grobów z obszaru la-

sostepu liczniejsze są pochówki osób dorosłych (43% z 87 zespołów z określonym wiekiem), podczas gdy według wyliczeń poczynionych dla cmentarzysk z całego obszaru Scytii nadczarnomorskiej (*ibidem*, tabl. 2) przeważają pochówki osób dojrzałych (37,7% z 999 zespołów z określonym wiekiem⁵). Udział pozostałych kategorii wiekowych w obu przypadkach kształtuje się na znacznie niższym poziomie, aczkolwiek nale-

Ryc. 1. Struktura płci i wieku zmarłych z pochówków z antropologicznymi określeniami płci

Abb. 1. Geschlechts- und Altersstruktur der Verstorbenen aus den Bestattungen mit anthropologischer Geschlechtsbestimmung

⁴ W tym miejscu należy zaznaczyć, że oznaczenia antropologiczne płci są obarczone pewnym, mniejszym lub większym, błędem i nie dają stuprocentowej poprawności przynależności poddanego badaniu osobnika do danej płci. Wynika to między innymi z występowania u niektórych osobników zaburzeń równowagi hormonalnej, przez co cechy męskie i żeńskie w budowie kośćca, na podstawie którego określa się płeć, mogą się wyrażać z równą intensywnością u obu płci (J. Piontek 1999, s. 127–128). Tym samym należy dopuścić możliwość, że w pewnych przypadkach niezgodność pomiędzy określeniem płci na podstawie wystąpienia w grobie wyznacznika (lub ich zestawu) konkretnej płci a oznaczeniami antropologicznymi może wynikać z błędnego określenia płci w oparciu o analizę materiału kostnego.

⁵ W wyliczeniach tych nie uwzględniono pochówków dziecięcych w wieku 0–6 lat.

ży zaznaczyć, że zgodnie z obserwacjami poczynionymi przez N.A. Gavriljuk, najliczniejszą grupę w ich obrębie stanowią pochówki osób w wieku starczym (powyżej 50/55 lat) oraz dzieci w wieku 7–14 lat, z kolei najmniej licznie reprezentowane są osoby pochowane w wieku młodzieńczym (od 15 do 19 lub 20/21 lat). Największe rozbieżności pomiędzy obydwoa analizowanymi zbiorami pochówków widoczne są w rozkładzie poszczególnych grup biologicznych (płciowo-wiekowych). Zgodnie z obserwacjami poczynionymi dla całej strefy nadczarnomorskiej (*ibidem*, tabl. 2) przewaga pochówków męskich nad kobiecymi widoczna jest już od wieku dorosłego podczas gdy dla obszaru samego lasostepu, jak wynika to z ryciny 1, dominacja pochówków męskich nad kobiecymi zauważalna jest dopiero od wieku dojrzałego.

ANALIZY

Częstotliwość występowania poszczególnych typów przedmiotów inwentarzy w grobach z określeniami antropologicznymi

Najprostszym sposobem określenia typów zabytków charakterystycznych dla kobiet i mężczyzn jest prześledzenie występowania różnych kategorii przedmiotów w grobach danej płci. Zestawienie typów artefaktów (w analizach uwzględniono przedmioty obecne w co najmniej dwóch pochówkach z antropologicznymi określeniami płci), a także rodzajów pokarmu ofiarnego, spotykanych w inwentarzach męskich i kobiecych pochówków z okresów środkowo- i późnoscytyjskiego prezentuje tabela 2.

Z analizy prezentowanej tabeli wyciągnąć można dwa główne wnioski. Po pierwsze, w większości przypadków te same ka-

tegorie przedmiotów spotykane są w pochówkach związanych z obydwoa badanymi etapami rozwojowymi kultury scytyjskiej. Jedynie nieliczne z nich związane są tylko z jedną fazą. Należy jednak zaznaczyć, że taki stan rzeczy wynika w głównej mierze ze sposobu doboru źródeł do prezentowanych analiz (niedobór pochówków związanych z określoną płcią) i nie jest odbiciem stanu faktycznego (por. G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 137). Do kategorii przedmiotów obecnych tylko w jednej fazie zaliczyć należy pojedyncze grupy zabytków. Należą do nich spotykane wyłącznie w grobach z okresu późnoscytyjskiego bransolety z paciorków, srebrne i złote pierścienie (sygnety) oraz srebrne kubki (V.G. Petrenko 1967, s. 32; 1978, s. 60; V.A. Rábova 1989). W pozostałych przypadkach zmienia się tylko częstotliwość występowania określonych grup zabytków.

Po drugie, analizy przedmiotów inwentarza w zależności od struktury płci i wieku zmarłych wykazały, że częstotliwość występowania ich poszczególnych typów jest różna dla różnych grup biologicznych. Pod tym względem przedmioty te można podzielić na kilka grup. Pierwszą z nich stanowią kategorie spotykane wyłącznie w grobach osób jednej płci (grupa 1). Grupa ta dzieli się na dwie mniejsze podgrupy. Pierwszą z nich (podgrupa 1A) stanowią przedmioty spotykane wyłącznie w grobach dorosłych kobiet. Należą do nich igły, naszyjniki (kolie) ze złotymi elementami (paciorkami i zawieszkami), zawieszki i amulety, złote i srebrne pierścienie, srebrne zausznice, naczynia toczone na kole i kamienne sferoidy. Dodatkowo, w grobach płci żeńskiej, niezależnie od wieku zmarłej, spotykane są także szpile i zwierciadła. Wyłącznie w pochówkach dorosłych mężczyzn występują natomiast miecze i sztylety, nahajki, pancerze, nagolenniki i brązowe kotły oraz naczółki i napoliczniki. Przedmioty te zaliczone zostały do podgrupy 1B. Repertuar zabytków występujących wyłącznie w pochówkach płci męskiej, niezależnie od wieku zmarłego, uzupełniają drobne

Tabela 2

Występowanie poszczególnych kategorii inwentarza i pokarmu ofiarnego w męskich, kobiecych i dziecięcych pochówkach ze strefy Północnego Nadczarnomorza okresu scytyjskiego

Tabelle 2

Anwesenheit der einzelnen Beigabekategorien und des Opfermahls in den männlichen, weiblichen und Kinderbestattungen der skythischen Periode im Nordschwarzmeergebiet

Nr	Kategoria inwentarza	Mężczyźni				Kobiety				Uwagi
		SSK (N=15)		PSK (N=58)		SSK (N=5)		PSK (N=36)		
		ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	
1.	nóż	7	46,7	14	24,1	3	60	13	36,1	
2.	zaciski	8	53,3	18	31	-	-	2	5,6	
3.	szydło	-	-	7	12,1	-	-	4	11,1	
4.	prześlik	1	6,7	1	1,7	4*	80	16	44,4	*1 w gr. dziew.
5.	igła	-	-	-	-	-	-	4	11,1	
6.	wrzeciono	-	-	-	-	-	-	2	11,1	
7.	groty strzał	14	93,3	45	77,6	1	20	15	41,7	
8.	włócznia	9	60	24	41,4	-	-	6	16,7	
9.	dziryt	1	6,7	10	17,2	-	-	3	8,3	
10.	miecz/sztylet	7	46,7	11	19	-	-	-	-	
11.	nahajka	-	-	4	6,9	-	-	-	-	
12.	pancerz	8	53,3	9	15,5	-	-	-	-	
13.	pas bojowy (bez pancerza)	-	-	1	1,7	-	-	1	2,8	
14.	nagolenniki	1	6,7	1	1,7	-	-	-	-	

Nr	Kategoria inwentarza	Mężczyźni				Kobiety				Uwagi
		SSK (N=15)		PSK (N=58)		SSK (N=5)		PSK (N=36)		
		ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	
15.	żel./br. bransolety	-	-	3	5,2	-	-	4	11,1	
16.	bransolety z paciorków	-	-	1	1,7	-	-	4	11,1	
17.	zl./sreb. bransoleta	-	-	2	3,4	-	-	4	11,1	
18.	naszyjniki/kolie z paciorków	-	-	1	1,7	-	-	10	27,8	
19.	naszyjniki/kolie ze złotymi elementami	-	-	-	-	3	60	5	13,9	
20.	zl./sreb. pierścionie	-	-	-	-	-	-	6	16,7	
21.	poj. paciorki	1	6,7	2	3,4	-	-	3	8,3	
22.	sreb. zausznice	-	-			-	-	6	16,7	
23.	zl. zausznice	-	-	2	3,4	1	20	5	13,9	
24.	zawieszki/amulety	-	-	-	-	-	-	3	8,3	
25.	szpile	-	-	-	-	2*	40	2*	5,6	*po 1 w gr. dziew.
26.	zapięcia pasów	-	-	5*	8,6	-	-	1	2,8	*1 w gr. chłop.
27.	zl./sreb. aplikacje stroju	1	6,7	5	8,6	1	20	9	25	
28.	zwierciadła	-	-	-	-	1	20	13	36,1	
29.	poj. n. lepiące ręcznie	5	33,3	4	6,8	1	20	9	25	
30.	2 i więcej n. lepiących ręcznie	4	26,7	2	3,4	3	60	2	5,6	
31.	amfory	6	40	8	13,8	-	-	4	11,1	
32.	n. czarnopokost. – kantarosy, kyliksy i czasze	-	-	3	5,2	1	20	7	19,4	
33.	n. czarnopokost. – pozostałe	1	6,7	2	3,4	-	-	2	5,6	
34.	n. toczone na kole	-				-	-	4	11,1	
35.	br. kotły	3	20	4	6,9	-	-	-	-	
36.	sreb. kubki	-	-	1	1,7	-	-	2	5,6	
37.	br. n. import.	-	-	2	3,4	-	-	1	2,8	
38.	drew. n. ze zł./sreb. okuciami	5	33,3	1	1,7	-	-	3	8,3	
39.	wędzidła i/lub pobocznicze	5	33,3	7*	12,1	-	-	2	5,6	*1 w gr. chłop.
40.	naczółki i napoliczniki	3	20	5	8,6	-	-	-	-	
41.	blachy	6	40	6*	10,3	-	-	1	2,8	*1 w gr. chłop.
42.	zaciski, kółka, sprzączki itp.	5	33,3	5*	8,6	-	-	-	-	*1 w gr. chłop.
43.	astragale	2	13,3	1	1,7	-	-	1	2,8	
44.	krzem. odlupki	-	-	4*	6,9	-	-	-	-	*w gr. chłop.
45.	kam. sferoidy	-	-	-	-	-	-	4	11,1	
46.	kam. płytki/półmiski	1	6,7	-	-	-	-	4	11,1	
47.	siarka	1	6,7	-	-	1	20	-	-	
48.	realgar	1	6,7	-	-	1	20	3	8,3	
49.	barwniki – pozostałe	-	-	1	1,7	-	-	8	22,2	
50.	pokarm ofiarny	8	53,3	39	67	1	20	28	77,8	
pokarm zwierzęcy – charakterystyka										
51.	koń	8	53,3	18	31	-	-	9	25	
52.	krowa/byk	1	6,7	7	12,1	1	20	8	22,2	
53.	koza/owca/baran	5	33,3	7	12,1	-	-	4	11,1	
54.	świnia	1	6,7	-	-	-	-	1	2,8	
55.	nieokreślone zwierzę	-	-	12	20,7	-	-	10	27,8	
56.	pokarm z żelaznym nożem	4	26,6	17	29,3	-	-	17	47,2	
57.	na drew. półmisku	3	20	3	5,2	-	-	1	2,8	
58.	w br. kotle	2	13,3	3	5,2	-	-	-	-	

Wykaz skrótów: br. – brązowe; chłop. – chłopca; czarnopokost. – czarnopokostowane; drew. – drewniane; dziew. – dziewczynki; gr. – grobie/grobach; imp. – importowane; kam. – kamienne; krzem. – krzemienne; n. – naczynia; poj. – pojedyncze; sreb. – srebrne; zł. – złote; żel. – żelazne. Uwaga: kolorem ciemnoszarym zaznaczono cechy spotykane wyłącznie w grobach męskich lub kobiecych (włącznie z pochówkami dzieci i nastolatków o określonej płci). Jaśniejszym odcieniem szarego oznaczono z kolei kategorie zabytków, występujące ze zwiększoną częstotliwością w grobach określonej płci (uwaga! zaznaczono tylko te grupy biologiczne, w których obserwowana jest dominacja określonych kategorii).

Verzeichnis der Abkürzungen: br. – bronzene; chłop. – Junge; czarnopokost. – mit schwarzem Firnis; drew. – hölzern; dziew. – Mädchen; gr. – Grab/Gräber; imp. – importiert; kam. – steinern; krzem. – aus Feuerstein; n. Gefäße; poj. – vereinzelt; sreb. – silbern; zł. – golden; żel. – eisern. Achtung: Mit grauer Farbe wurden Merkmale, die nur in den Männergräbern oder Frauengräbern vorkamen (einschließlich die Bestattungen von Kindern und Jugendlichen bestimmten Geschlechts). Hellgrau wurden die Fundkategorien markiert, die öfter in den Gräbern eines bestimmten Geschlechts vorkamen (Achtung! Markiert wurden nur diese biologischen Gruppen, in denen die Dominanz einer bestimmten Kategorie beobachtet wird)

elementy rzędu końskiego (zaciski, sprzączki, rozdzielacze do rzemieni, kółka, itp.) i krzemienne odłupki. Do grupy drugiej zaliczone zostały typy przedmiotów wykazujące zwiększoną częstotliwość występowania w grobach określonej płci. Przedmioty te spotykane są również w grobach płci przeciwnej, ale występują one w nich ze zmniejszoną frekwencją. Pod tym względem można wśród nich wyróżnić również dwa zbiory (podgrupy). Do pierwszego z nich (podgrupa 2A) należą takie typy przedmiotów jak przęśliki i wrzeciona (ich części), naszyjniki i kolie z paciorków, bransolety z paciorków, srebrne i złote bransolety, złote zausznice, złote/srebrne aplikacje stroju, naczynia czarnopokostowane w typie kantarosów, kyliksów i czasz, kamienne płytki i półmiski oraz różnego rodzaju barwniki. Przedmioty te występują ze zwiększoną częstotliwością w grobach kobiet. Elementami inwentarza typowymi dla grobów mężczyzn, aczkolwiek spotykanymi również w pojedynczych grobach kobiecych, są natomiast zaciski, szydła, groty strzał, włócznie i dziuryty, amfory, zapięcia pasów, wędzidła i pobocznicze oraz blachy od uździenicy i drewniane naczynia z metalowymi okuciami. Pozostałe typy zabytków (noże, pasy bojowe, żelazne i brązowe bransolety, naczynia lepiące ręcznie niezależnie od ich liczby, inne niż wyżej wymienione formy naczyń czarnopokostowanych, srebrne kubki i importowane naczynia metalowe, astragale i konkretne siarki) występują w pochówkach obu płci ze zbliżoną częstotliwością. Zaliczone zostały one do grupy trzeciej.

W wyżej omówionej tabeli uwzględniono również dane na temat towarzyszącego zmarłym pokarmu ofiarnego. Wystąpił on we wszystkich wydzielonych grupach biologicznych. Takie jego rodzaje jak konina i wieprzowina częściej niż kobietom towarzyszyły mężczyznom. Z kolei z kobietami częściej składano mięso drobnych przeżuwaczy (owiec, baranów i kóz). Brak jest natomiast zależności pomiędzy płcią zmarłych a obecnością przy pokarmie ofiarnym żelaznego noża. Zwyczaj umieszczania pokarmu zwierzęcego na drewnianych tacach-półmiskach jest typowy raczej dla pochówków męskich niż dla grobów kobiecych. Zjawiskiem charakterystycznym wyłącznie dla grobów dorosłych mężczyzn jest umieszczanie pokarmu ofiarnego w brązowych kotłach, co nie powinno dziwić, zważywszy na fakt, iż tego typu naczynia występują tylko w pochówkach osób tej płci.

Wyznaczanie grup inwentarza charakterystycznych dla pochówków męskich i kobiecych

W ramach wyżej przeprowadzonych analiz wydzielono pewną grupę przedmiotów, które można określić jako charakterystyczne dla określonej płci. Przedmioty takie nie są jednak zbyt liczne i najczęściej występują w grobach razem z innymi typami zabytków, których na ogół nie można przypisać do danej płci. Dlatego też wydaje się, że bardziej adekwatne dla omawianej problematyki jest wydzielenie zestawów inwentarzy, które można powiązać wyłącznie z określoną płcią. Analizy takie można przeprowadzić na dwa sposoby.

Pierwszy z nich, zastosowany przez E.P. Bunatjan (1981; 1982; 1985) przy rekonstrukcji struktury społecznej średnich warstw scytyjskiego społeczeństwa (tzw. „ludności szeregowej” w nomenklaturze ukraińsko – i rosyjskojęzycznej) z terenów stepu nadczarnomorskiego z IV–III w. p.n.e., ma na celu wydzielenie cech obrządku pogrzebowego (w analizowanym

przypadku przedmiotów inwentarza) koncentrujących się wyłącznie w grobach określonych grup wiekowych (dzieci – dorośli) i wyróżnianych ze względu na płeć (mężczyźni – kobiety). W tym ostatnim przypadku dokonuje się analizy porównawczej pochówków kobiet i mężczyzn badając w pierwszej kolejności częstotliwość udziału określonej cechy (np. określonych zestawów przedmiotów inwentarza) w każdej badanej grupie (E.P. Bunatjan 1982, s. 141–155). Dane te wyraża się w procentach, przy czym wyciąga się je z całego ogółu pochówków danej płci. Otrzymane w ten sposób informacje porównuje się ze sobą wyciągając z nich tzw. normę dystrybucji badanej cechy – określa ją średnia arytmetyczna procentowego udziału danej cechy w grobach męskich i kobiecych. Jest ona potrzebna do obliczenia tendencji cechy, która pokazuje, ile razy przewyższa ona normę jej udziału. Może ona być zwiększona (wartość 1,3–2), obniżona (0,1–0,8) albo może mieć jednaki udział w porównywanych grupach (1 +/- 0,2). Tendencję danej cechy otrzymuje się dzieląc częstotliwość jej występowania przez normę jej udziału. Operacja ta przeprowadzana jest osobno dla grobów męskich i kobiecych. Przykładowo, w analizowanym przez przytaczaną badaczkę zbiorze grobów (E.P. Bunatjan 1982, tabela IV) cecha „zausznice” wystąpiła w jednym z 30 pochówków męskich i również w jednym z 35 grobów kobiecych. Częstotliwość występowania tej cechy w grobach męskich wyniosła zatem 3,3% oraz 2,8% w przypadku grobów kobiecych, z kolei norma udziału cechy „zausznice” wyniosła 3,1%. Podzieliwszy wartość częstotliwości występowania badanej cechy dla grobów męskich i kobiecych, przez normę jej udziału, otrzymano następujące wartości tendencji: 0,9 dla grobów męskich i 1,1 dla kobiecych. Oznacza to, że udział cechy „zausznice” jest mniej więcej jednaki dla obu porównywanych grup. Z kolei, nieco inaczej wygląda sytuacja, jeżeli badana cecha występuje wyłącznie w grobach jednej płci. Przykładowo, obecność takiej cechy jak „przęślik” została odnotowana wyłącznie w pochówkach kobiecych (*ibidem*, tabela IV). Częstotliwość ich występowania w grobach tej płci wyniosła 14,3% (pięć grobów z cechą „przęślik” z 35 badanych pochówków kobiecych), natomiast dla pochówków męskich miała ona wartość „0%”, co oznacza brak danej cechy w grobach tej płci. Norma udziału badanej cechy, tj. średnia arytmetyczna z tych dwóch wartości, wyniosła około 7,2%. Podzieliwszy częstotliwość występowania cechy „przęślik” w grobach kobiecych przez normę jej udziału we wszystkich pochówkach, przytaczana badaczka otrzymała wartość tendencji równą 2,0. Oznacza to, że cecha ta jest typowa wyłącznie dla pochówków kobiecych.

Określenie stopnia tendencji występowania badanej cechy pozwala na przypisanie jej do jednej z dwóch głównych grup – „cech powszechnych” charakterystycznych dla wszystkich badanych grup i „cech szczególnych”, czyli charakterystycznych tylko dla jednej grupy (płci). Dodatkowo, wśród tych ostatnich można wydzielić dwie mniejsze podgrupy – cechy szczególne, przeważające w jednej grupie, ale pojawiające się również, chociaż bardzo rzadko, w drugiej (różnią się one między sobą tendencją występowania, która w pierwszym przypadku jest zwiększona (1,3–1,9), w drugim, przeciwnym, zmniejszona (poniżej 0,7)) oraz cechy szczególne „czyste”, tj. występujące tylko w jednej grupie (tendencja 2,0). Dla prezentowanych w niniejszej publikacji badań, priorytetowe znaczenie ma wydzielenie cech szczególnych „czystych” pozwalają-

cych na automatyczne odniesienie zespołu grobowego z takimi parametrami do grupy pochówków męskich lub kobiecych.

Identyczny sposób grupowania cech na ogólne, szczególne i szczególne „czyste”, występujące wyłącznie w pochówkach określonej grupy biologicznej (mężczyzna – kobieta), wykorzystano w niniejszym studium. Zanim jednak do tego przystąpiono przedmioty inwentarza występujące w badanych grobach (por. tabela 2) pogrupowano w zestawy. Należy przy tym zaznaczyć, że zestawy te stworzono nie dla wszystkich kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarza, ale dla jego poszczególnych grup. Grupy te to: „narzędzia” (zestawy 1–11), „broń” (zestawy 12–21), „ozdoby, elementy stroju i przedmioty toaletowe – zwierciadła” (zestawy 22–36), „naczynia” (zestawy 37–49) oraz „uprząż” (zestawy 50–54) i „pozostałe przedmioty” (zestawy 55–60). Kolejne wydzielone zestawy to: 1. nóż (11 M + 5 K⁶); 2. szydło (1 M i 2 K); 3. nóż i szydło (2 M); 4. przęślik (6 K); 5. przęślik, igła i wrzeciono lub tylko wrzeciono (3 K); 6. nóż i przęślik (+ igła⁷) (9 K); 7. nóż, przęślik i szydło (2 K); 8. zaciski (15 M i 1 K); 9. zaciski i nóż (5 M i 1 K); 10. zaciski i szydło (1 M i 2 K) oraz 11. zacisk, nóż i przęślik/szydło (3 M); 12. strzały (19 M i 10 K); 13. broń drzewcowa (włócznia i/lub dziurty) (3 M); 14. strzały i broń drzewcowa (14 M i 5 K); 15. miecz (+ włócznia) (2 M); 16. miecz, strzały i broń drzewcowa (+ pas) (6 M); 17. miecz i strzały (+ nahajka); 18. pancerz/pancerz i strzały/broń drzewcowa (6 M); 19. pancerz, strzały i broń drzewcowa (6 M); 20. pancerz, miecz, strzały i/lub broń drzewcowa (5 M); 21. pas bojowy (osobno, bez pancerza), strzały/strzały i broń drzewcowa (1 M i 1 K); 22. pojedyncze paciorki (+ bransoleta z paciorków) (3 M); 23. naszyjniki i/lub kolie z paciorków (1 M i 2 K); 24. zawieszki/amulety i pojedyncze ozdoby innych rodzajów (naszyjniki/kolie z paciorków) (1 K); 25. bransolety żelazne (2 M); 26. zestaw bransolet, zawieszki i srebrne zausznice (1 K); 27. srebrne/złote bransolety (+ naszyjniki/kolie z paciorków) (2 M i 1 K); 28. złote zausznice (+ złote paciorki) (2 M i 1 K); 29. złote zausznice, inne ozdoby wykonane z drogocennych metali (naszyjniki/kolie, bransolety i pierścienie), zwierciadła i/lub srebrne/złote aplikacje stroju (5 K); 30. srebrne zausznice i pierścienie/pojedyncze złote paciorki (3 K); 31. naszyjniki/kolie z paciorków, zwierciadło, bransolety brązowe/żelazne i/lub z paciorków (+ srebrne zausznice) (4 K); 32. srebrne/złote aplikacje stroju (5 M i 2 K); 33. srebrne/złote aplikacje stroju i pojedyncze ozdoby innych rodzajów (naszyjniki z paciorków, pojedyncze paciorki i brązowe/żelazne bransolety) (4 K); 34. zwierciadło (+ pojedyncze ozdoby) (4 K); 35. zwierciadła, szpile i pojedyncze ozdoby innych rodzajów (2 K); 36. zapięcia pasa (+ brązowe/żelazne bransolety) (4 M); 37. pojedyncze naczynia lepiące ręcznie (6 M i 5 K); 38. co najmniej dwuelementowe zestawy naczyń lepiących ręcznie (3 M i 3 K); 39. amfory (5 M); 40. naczynia lepiące ręcznie i amfory (+ naczynia czarnopokostowane) (5 M i 2 K); 41. naczynia czarnopokostowane – kantarosy, kyliksy i czasze (+ pojedyncze naczynia lepiące ręcznie) (2 M i 7 K); 42. naczynia czarnopokostowane

– pozostałe (+ pojedyncze naczynia lepiące ręcznie) (1 M i 2 K); 43. naczynia toczone na kole (+ pojedyncze naczynia lepiące ręcznie) (3 K); 44. brązowy kocioł (+ drewniane naczynia z metalowymi okuciami) (4 M); 45. brązowy kocioł i amfora (+ drewniane naczynia z metalowymi okuciami) (2 M); 46. brązowe naczynia importowane (1 M); 47. drewniane naczynia z metalowymi okuciami i pojedyncze naczynia innych rodzajów (lepiące ręcznie i srebrne kubki) (1 M i 2 K); 48. amfora i drewniane naczynie z metalowymi okuciami (+ naczynie czarnopokostowane) (1 M i 1 K); 49. amfory, srebrne kubki, zestawy brązowych naczyń importowanych, naczynia czarnopokostowane/toczone na kole oraz brązowy kocioł/drewniane naczynie z metalowymi okuciami (1 M i 1 K); 50. wędzidło i/lub pobocznice (4 M i 2 K); 51. blachy i/lub drobne elementy rzędu końskiego (głównie zaciski, kółka i sprzączki od popręgu) (6 M i 1 K); 52. wędzidło z pobocznicami, blachy i drobne elementy rzędu końskiego (1 M); 53. napoliczniki/naczółka i wędzidło/blachy (3 M); 54. pełne zestawy uprząży: wędzidło z pobocznicami, napoliczniki i/lub naczółka, blachy i drobne elementy rzędu końskiego (6 M); 55. bryłki barwników (1 M i 4 K); 56. konkretne realgaru i/lub siarki (3 M i 1 K); 57. kamienna płytki/półmisek (1 M i 1 K); 58. krzemienne odłupki (3 M); 59. astragale (3 M); 60. kamienne sferoidy, kamienne płytki/półmiski lub astragale i bryłki barwników (4 K). Dodatkowo, przy analizach uwzględniono także dane na temat pokarmu ofiarnego. W obrębie tej kategorii darów grobowych wyróżniono dwie grupy zestawów. Pierwsza z nich obejmuje rodzaj pokarmu ofiarnego (dziewięć zestawów: 61. baran/owca/jagnię (3 M i 1 K); 62. koń (17 M i 7 K); 64. świnia (1 K); 64. krowa/byk (7 M i 6 K); 65. baran/owca i krowa/byk (+ świnia) (2 K); 66. koń i krowa/byk (1 K); 67. koń i baran/owca (7 M i 1 K); 68. koń, baran/owca i krowa/byk lub świnia (2 M); 69. nieokreślone zwierzę (12 M i 10 K)) oraz dodatkowe elementy związane z nim takie jak noże, drewniane półmiski i kotły (pięć zestawów: 70. pokarm ofiarny z żelaznym nożem (17 M i 16 K); 72. pokarm ofiarny na drewnianym półmisku (2 M); 72. pokarm ofiarny w brązowym kotle (3 M); 73. pokarm ofiarny na drewnianym półmisku z żelaznym nożem (2 M i 1 K); 74. pokarm ofiarny na drewnianym półmisku z nożem i w kotle (2 M)).

Wyniki podziału wyżej wydzielonych zestawów przedmiotów inwentarza na ogólne, szczególne i szczególne „czyste”, prezentuje tabela nr 3. Pierwszą rzeczą jaka rzuca się w oczy podczas jej analizy jest fakt, iż spośród najważniejszych dla prezentowanych ustaleń cech oznaczonych jako „czyste” tylko trzy (nr 4, 6 i 29) można uznać za powszechne, a więc obecne w więcej niż 10% pochówkach danej płci. We wszystkich przypadkach są to cechy typowe dla pochówków kobiecych. Ilość cech „czystych” związanych z tą płcią, ale występujących w mniej niż co dziesiątym pochówku, jest znacznie większa i obejmuje 13 elementów. Elementem wspólnym dla obu tych grup jest obecność w nich przęślików występujących w towarzystwie innych rodzajów narzędzi (noże, igły, wrzeciona i szydła – cechy nr 5 i 7) oraz co najmniej dwuelementowych zestawów ozdób (cechy nr 24, 26, 31 i 35). Wśród tych ostatnich szczególnie wyróżniającą się grupę tworzą garnitury ozdób wykonanych z drogocennych metali i/lub ich stopów (zausznice, pierścienie, bransolety oraz metalowe paciorki i zawieszki – cecha nr 30). Nie mniej charakterystycznymi typami przedmiotów występującymi tylko w zbiorze cech związanych wyłącz-

⁶ W nawiasie podano ilość zespołów z danym zestawem przedmiotów z rozbiorem na ilość pochówków męskich, oznaczonych literą „M” i kobiecych, oznaczonych literą „K”.

⁷ W nawiasie podano obecność dodatkowych, ale nieobowiązkowych przedmiotów spotykanych, w niektórych zespołach związanych z określonym zestawem inwentarza.

Tabela 3

Rozkład kategorii przedmiotów i tworzonych przez nie zestawów w męskich i kobiecych grobach ludności Lasostepu Nadczarnomorskiego okresu scytyjskiego

Tabelle 3

Verteilung der Beigabekategorien und ihrer Kombinationen in den männlichen und weiblichen Gräbern der Bevölkerung der skythischen Periode aus der Waldsteppenzzone am Schwarzen Meer

Cecha i jej numer	Mężczyźni		Kobiety	
	%	tendencja	%	tendencja
cechy ogólne, powszechne				
70. pokarm ofiarny – nóż	35,4	0,8	55,2	1,2
69. pokarm ofiarny – nieokreślone zwierzę	33,3	1,1	29,3	0,9
12. strzały	26,4	1,0	24,4	1,0
62. pokarm ofiarny – koń	23,6	1,2	17,1	0,8
14. strzały i broń drzewcowa	19,4	1,2	12,2	0,8
1. nóż	15,3	1,1	12,2	0,9
37. poj. n. lepiące ręcznie	8,3	0,8	12,2	1,2
cechy ogólne, pojedyncze				
32. srebr./zł. aplikacje stroju; 40. n. lepiące ręcznie i amfory (+ n. czarnopokostowane)	6,9	1,2	4,9	0,8
50. wędzidło i/lub pobocznicę	5,6	1,1	4,9	0,9
73. pokarm ofiarny – nóż i drew. półmisek	4,2	1,1	1,4	0,9
23. naszyjniki/kolce z paciorków; 27. srebr./zł. bransolety (+ naszyjniki z paciorków); 28. zł. zausznice	2,8	1,1	2,4	0,9
cechy szczególne, powszechne				
8. zaciski	20,8	1,8	2,4	0,2
41. n. czarnopokostowane – kantarosy, kyliksy i czasze (+ poj. n. lepiące ręcznie)	2,8	0,3	17,1	1,7
cechy szczególne, pojedyncze				
61. pokarm ofiarny – koza/baran/owca/jagnię	4,2	1,3	2,4	0,7
9. zacisk i nóż	6,9	1,5	2,4	0,5
51. blachy i/lub drobne elementy rzędu końskiego (zaciski, kółka, sprzączki itp.)	8,3	1,5	2,4	0,5
67. koń i baran/owca	9,7	1,6	2,4	0,4
21. pas bojowy (bez pancerza), strzały i (nie zawsze) broń drzewcowa; 48. amfory i drew. n. z metalowymi okuciami (+ n. czarnopokostowane); 49. amfory, srebr. kubki i zestawy imp. n. br., n. czarnopokostowane/toczne na kole, brązowe kotły/drew. n. z metalowymi okuciami; 57. kam. płytka/półmisek	1,4	0,7	2,4	1,3
2. szydło; 10. zacisk i szydło; 42. n. czarnopokostowane – inne (+ poj. n. lepiące ręcznie); 47. drew. n. z metalowym okuciami i poj. n. innych rodzajów	1,4	0,4	4,9	1,6
38. dwa i więcej n. lepiących ręcznie	4,2	0,7	7,3	1,3
55. barwniki	1,4	0,3	6,9	1,7
56. realgar i/lub siarka	4,2	0,6	9,8	1,4
cechy szczególne „czyste”, powszechne				
6. nóż i przęślik	-	-	22	2,0
4. przęślik	-	-	14,6	2,0
29. zł. zausznice i inne ozdoby wykonane ze zł./srebr. (naszyjniki/kolce, bransolety i pierścienie), zwierciadła i/lub srebr./zł. aplikacje stroju	-	-	12,2	2,0
cechy szczególne „czyste”, pojedyncze				
46. br. n. imp.; 52. wędzidło z pobocznicami i drobne elementy rzędu końskiego	1,4	2,0	-	-
3. nóż i szydło; 15. miecz/miecz i włócznia; 25. żel. bransolety; 45. br. kocioł i amfory (+ n. drew.)	2,8	2,0	-	-
11. zacisk, nóż, przęślik/szydło; 13. broń drzewcowa; 22. poj. paciorki (+ bransolety z paciorków); 53. napoliczniki/naczółka i wędzidło/blachy; 58. krzem. odłupki; 59. astragale; 71. pokarm ofiarny – drew. półmisek; 74. pokarm ofiarny – drew. półmisek, br. kocioł i nóż	4,2	2,0	-	-
36. zapięcia pasa (i br./żel. bransolety); 44. br. kocioł (+ n. drew. z metalowymi okuciami)	5,6	2,0	-	-
72. pokarm ofiarny – br. kocioł	6,25	2,0	-	-

Cecha i jej numer	Mężczyźni		Kobiety	
	%	tendencja	%	tendencja
17. miecz i strzały (+ nahajka); 20. pancerz, miecz, strzały i/lub broń drzewcowa; 39. amfory; 54. pełne zestawy (wędzidło z pobocznikami, napoliczniki i/lub naczółka, blachy i drobne elementy rzędu końskiego)	6,9	2,0	-	-
16. miecz, strzały i broń drzewcowa; 18. pancerz i strzały/broń drzewcowa; 19. pancerz, strzały i broń drzewcowa	8,3	2,0	-	-
64. pokarm ofiarny – krowa/byk	9,7	2,0	-	-
24. zawieszki/amulety i poj. ozdoby innych rodzajów (naszyjniki z paciorków/br. zausznice); 26. zestaw bransolet, zawieszki i srebr. zausznice; 63. pokarm ofiarny – świnia; 66. pokarm ofiarny – koń i krowa/byk	-	-	2,4	2,0
7. nóż, przęślik i szydło; 35. zwierciadła, szpile i poj. ozdoby innych rodzajów	-	-	4,9	2,0
5. przęślik, igła i wrzeciono/tylko wrzeciono; 30. srebr. zausznice i pierścienie/poj. zł. paciorki; 43. n. toczone na kole (+ n. lepiące ręcznie)	-	-	7,3	2,0
31. naszyjniki/kole z paciorków, zwierciadła, br./żel. bransolety i/lub bransolety z paciorków (+ srebr. zausznice); 33. srebr./zł. aplikacje stroju, poj. ozdoby innych rodzajów (naszyjniki z paciorków, poj. paciorki i br./żel. bransolety); 34. zwierciadło (+ poj. ozdoby); 60. kamienne sferoidy, kam. płytki/półmiski i barwniki	-	-	9,8	2,0

nie z kobietami są szpile, zwierciadła oraz kamienne sferoidy (cechy nr 31, 34 i 35). Cechy związane z pokarmem ofiarnym występujące wyłącznie w grobach tej płci to z kolei „pokarm ofiarny – świnia” oraz „pokarm ofiarny – koń i krowa/byk”.

Bardziej złożona sytuacja panuje w grupie cech „czystych” typowych dla grobów męskich. Po pierwsze, są to wyłącznie cechy pojedyncze, tj. spotykane w mniej niż 10% grobów badanej płci. Po drugie, charakteryzują się one znacznym rozrzutem – zbiór cech „czystych”, spotykanych wyłącznie w pochówkach męskich obejmuje aż 25 różnych zestawów przedmiotów i grup pokarmu ofiarnego. Wspólnym mianownikiem dla nich jest dominacja zestawów przedmiotów zgrupowanych w ramach takich grup jak „broń” i „uprząż” stanowiących około 48% wszystkich zgrupowanych w tym zbiorze cech (cechy nr 13, 15–20, 52–54). Spośród wszystkich elementów inwentarza odnoszonych do obu tych grup, wyłącznie w grobach męczyzn wystąpiły takie elementy jak miecze, pancerze oraz naczółki i napoliczniki. Przedmioty te występują zawsze jednak w towarzystwie innych zabytków związanych z takimi grupami funkcjonalnymi jak broń i uprząż. Nie mniej charakterystycznymi elementami inwentarza pojawiającymi się wyłącznie w grupie cech „czystych” związanych tylko z rozpatrywaną płcią są brązowe kotły (cechy nr 44 i 45) i krzemienne odłupki (cecha nr 58). Wśród innych rodzajów przedmiotów, które należy łączyć z pochówkami męskimi, wymienić należy także niektóre zestawy narzędzi („nóż i szydło”, „zacisk, nóż, przęślik/szydło”) oraz pojedyncze lub występujące w zestawach nie większych niż dwuelementowe ozdoby i elementy stroju (brązowe i żelazne bransolety, pojedyncze paciorki i zapęczenia pasów – cechy nr 22, 25, 36); wśród tych ostatnich brak jest jednak okazów wykonanych z drogocennych metali. Do cech „czystych” związanych z pokarmem ofiarnym występujących tylko w pochówkach męskich należą cechy nr 64, 71, 72, 74. Cechy te określają przede wszystkim sposób umieszczenia w grobie pokarmu ofiarnego (złożenie pokarmu ofiarnego na drewnianym półmisku i/lub w brązowym kotle).

Nieco inaczej wygląda natomiast zbiór cech szczególnych według tendencji, a więc takich, które choć są charakterystyczne dla mężczyzn lub kobiet, to występują również w grobach osób odmiennej płci. W większości przypadków są to cechy, które można powiązać z taką grupą funkcjonalną przedmiotów inwentarza jak „naczynia”. W grobach męskich częściej spotykane są zestawy, w których występują amfory lub większa ilość naczyń wykonanych z innych surowców niż glina (cecha nr 49), podczas gdy dla pochówków kobiecych bardziej charakterystyczna jest obecność większych zestawów naczyń lepiących ręcznie (cecha nr 38) oraz takich, w których spotykane są naczynia czarnopokostowane (cechy nr 41 i 47). Inne cechy szczególne związane z tą płcią to „bryłki barwników”, „konkrety realgaru i/lub siarki” oraz „szydło” i „zacisk i szydło”. Przedmioty występujące ze zwiększoną tendencją w grobach męskich to z kolei zaciski (występujące osobno i w zestawach z nożami) (cechy nr 8 i 9), blachy i/lub drobne elementy rzędu końskiego (cecha nr 51), a także luźne znaleziska pasów bojowych (cecha nr 21). Nie mniej charakterystyczne dla grobów męskich jest umieszczanie w nich w charakterze pokarmu ofiarnego różnych części baraniny (cechy nr 61 i 67).

Innym sposobem pomocnym przy określaniu zestawów inwentarza typowych dla danej płci jest wydzielenie grup pochówków wykazujących jak największe podobieństwo względem siebie, a następnie zestawienie otrzymanych wyników z danymi na temat płci zmarłych. W tym celu wykorzystano analizę skupień będącą podstawową metodą klasyfikacji wykrywającą strukturę analizowanych informacji. Przy formowaniu skupień wykorzystano z kolei metodę Warda jako najbardziej efektywną procedurę, umożliwiającą porównanie obiektów wielocechowych i przedstawiającą najbardziej naturalne skupiska badanych obiektów (W.R. Dwight 1989, s. 44–47; C. Renfrew, P. Bahn 2002, s. 189; M.J. Baxter 2015, s. 148–168). Zestaw cech uwzględnionych w badaniu jest analogiczny do tego, który wykorzystano przy wcześniej przeprowadzonych analizach (por. tabela 2). Jedyną zmianą w stosun-

ku do niego jest sprowadzenie cech związanych z pokarmem ofiarnym („pokarm ofiarny – rodzaje” i „dodatkowe elementy związane z pokarmem ofiarnym”) do ogólnej cechy „pokarm ofiarny”. Obecność lub nieobecność badanej cechy określono odpowiednio jako „1” lub „0”.

Rezultaty przeprowadzonej analizy skupień przedstawia rycina nr 2. Szczegółowe badanie zespołów pogrupowanych metodą Warda pozwoliło określić najbardziej podobne do siebie pod względem badanych elementów inwentarza. Wykonano dwa przecięcia, odpowiednio na 12 i 5,3 odległości wiązania. W rezultacie wydzielono trzy główne klaster, które dodatkowo można podzielić na mniejsze jednostki. Szczegółową charakterystykę tych ostatnich przedstawia tabela nr 4.

Już pobieżna analiza wydzielonych klasterów wskazuje na istnienie wyraźnych różnic pomiędzy wydzielonymi zbiorami pochówków (klasterami). Pierwszą z nich jest struktura płci zmarłych. I tak, klaster pierwszy, skupiający 20 zespołów grobowych, tworzą wyłącznie pochówki kobiece. Z kolei, klaster drugi grupuje 57 pochówków, z których 36 to groby męskie, a 21 – kobiece. Tym samym można go określić jako „mieszany”. Zupełnie inaczej wygląda klaster trzeci. W jego przypadku, bowiem, na 43 tworzące go zespoły grobowe 39 (90,7%), to pochówki męskie. Tylko cztery z nich (9,3%) mieściły szczątki kobiet, przy czym we wszystkich przypadkach zmarłym towarzyszą elementy uzbrojenia, a więc przedmioty, które jak wykazały wcześniejsze analizy, związane są przede wszystkim z płcią męską. Tym samym klaster ten można traktować jako związanych właśnie z tą płcią.

Drugim elementem wyraźnie różniącym wydzielone klaster jest stopień zróżnicowania „bogactwa” zespołów grobowych. Pod tym względem analizowane zbiory można podzielić na dwie grupy. Pierwszą z nich tworzą pochówki zgrupowane w ramach klasterów pierwszego i trzeciego. Ich cechą charakterystyczną jest obecność w ich inwentarzach stosunkowo dużej ilości typów przedmiotów – od 3 do 14 (średnio 7,3) w przypadku klastera pierwszego i od 2 do 16 (średnio 6,1) w przypadku klastera trzeciego. Drugą grupę pochówków tworzą z kolei zespoły grobowe zgrupowane w ramach klastera drugiego. Inwentarze tej grupy charakteryzują się znacznie mniejszą ilością typów przedmiotów towarzyszących zmarłym. Ich liczba wynosi od 1 do 6 (średnio 2,9), przy czym spotykane są tu również sytuacje, w których zmarłym towarzyszył wyłącznie pokarm ofiarny. Spostrzeżenie to prowadzi do wniosku, że badany zbiór pochówków, poza grobami kobiecymi i męskimi, można podzielić na zespoły „bogate” i „biedne”. Należy jednak zastrzec, że zastosowane tu określenia mają wyłącznie umowny (roboczy) charakter. Sytuacja ta jest szczególnie dobrze widoczna w przypadku pochówków określonych jako „biedne”. Część z nich bowiem to zespoły, które zostały w mniejszym lub większym stopniu wyrabowane lub zniszczone. Tym samym należy założyć, że pochówki te (część z nich?) zostały przypisane do grupy „biednych” w sposób przypadkowy, wynikający przede wszystkim z niezbyt dużej ilości znalezionych w nich przedmiotów wyposażenia. Analiza niewyrabowanych zespołów grobowych sugeruje bowiem, że nie wszystkie sytuacje, w których w grobie znalazła się niewielka ilość darów grobowych należy traktować jako pochówki „biedne”. Za takie uznać należy tylko te przypadki, w których zmarłym towarzyszyły albo 1–3 elementy wyposażenia (najczęściej grociki strzał, pojedyncze narzędzia,

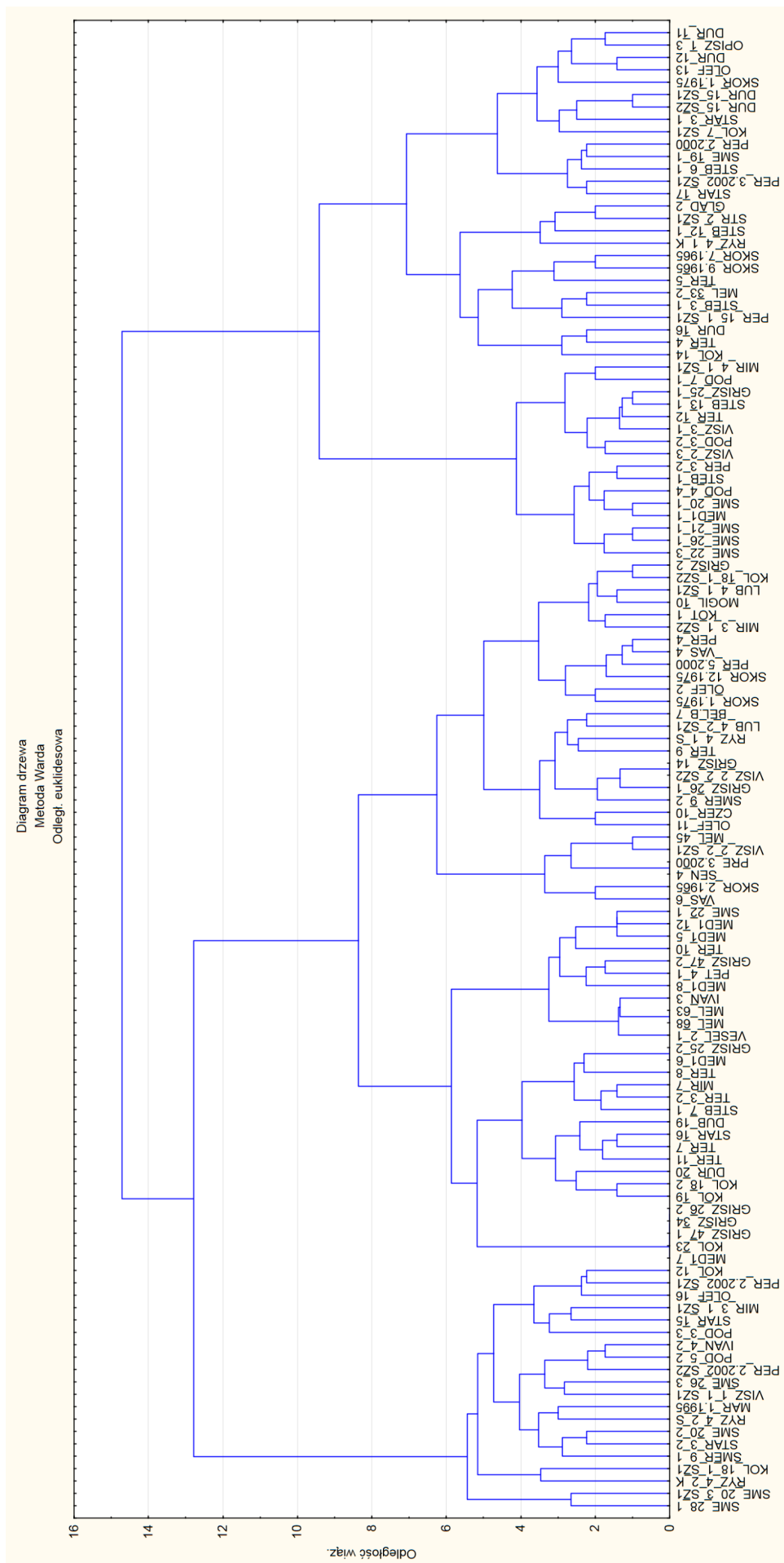
naczynia lepiące ręcznie i pojedyncze ozdoby lub ich niewielkie zestawy) w towarzystwie (choć nie zawsze) pokarmu ofiarnego (np. MED1_5–8, 12⁸), albo też takie, w których jedynym elementem wyposażenia złożonym ze zmarłym do grobu są tylko pozostałości tuszy zwierzęcej (w niektórych przypadkach razem z żelaznym nożem) (np. MEL_63 i 68). Trudno bowiem jest uznać za „ubogi” grób, w którym zmarłemu towarzyszyły takie przedmioty jak np.: srebrna bransoleta i czarnopokostowany kantaros (LUB_4_2_SZ1) czy też elementy uzbrojenia ochronnego (pancerza) (IVAN_3; OLEF_11; STEB_7_1). Równocześnie w grupie pochówków określonych jako „bogate” występują zespoły znacznie różniące się między sobą ilościowym i jakościowym składem inwentarza (tabela 4). Są tu bowiem spotykane zarówno zespoły grobowe, których wyposażenie ograniczało się do kilku niezbyt charakterystycznych zabytków (klaster III/1), jak i również takie, których inwentarze były bardzo liczne, mocno zróżnicowane i występowały w nich przedmioty rzadko spotykane w innych grobach (klaster I/1, III/2 i III/3).

Wyróżnienie dwóch różnych klasterów, które można połączyć z określoną płcią (kobietami i mężczyznami) świadczy o obecności wśród badanych zespołów charakterystycznych grup artefaktów, które można określić roboczo jako „kobiece” i „męskie”. Głównym kryterium rozdzielenia tych grup jest obecność w nich przedmiotów (ich rodzajów), których częstotliwość występowania (powyżej 50% całkowitej liczby przedmiotów danego typu) pozwala na odniesienie ich do konkretnego klastera (tabela 5). Jednocześnie, nie wszystkie kategorie zabytków spełniających ten warunek można określić jako wyznaczniki tej lub innej płci. Ważne jest, aby przedmioty związane z określoną grupą (klasterem i płcią) współwystępowały ze sobą w co najmniej dwuelementowych zestawach, przy czym muszą one występować wyłącznie w pochówkach związanych z jedną z badanych grup. Dla ujawnienia tych grup stworzono tablicę współwystępowania cech. Jej analiza pozwoliła na wydzielenie dwóch zbiorów inwentarzy, skupiających następujące typy przedmiotów:

1. inwentarze grupy pierwszej, związane z klasterem pierwszym grupującym wyłącznie pochówki kobiece – przęśliki, igły, naszyjniki (kolie) i bransolety z paciorków, złote i srebrne zausznice i pierścienie, paciorki (kolie) ze złotymi elementami, różnego rodzaju zawieszki i amulety, szpile, zwierciadła, naczynia toczone na kole oraz kamienne płytki, półmiski i sferoidy, a także bryłki różnego rodzaju barwników;
2. inwentarze grupy drugiej, reprezentowane przez zespoły sklasyfikowane w ramach klastera trzeciego o „męskim” charakterze – miecze i sztylety, nahaiki, pancerze i brązowe importowane nagolenniki, zaciski, krzemienne odłupki i brązowe kotły oraz elementy rzędu końskiego inne niż wędzidła z pobocznikami [naczółki i napoliczniki, różne blachy oraz drobne elementy rzędu końskiego (zaciski, kółka, sprzączki itp.)].

Oczywiście, w skład inwentarzy pochówków przypisanych do obu analizowanych klasterów wchodzi także inne kategorie przedmiotów niż wyżej wymienione. Są to zarówno zabytki najpowszechniej spotykane (np. grociki strzał i naczynia lepiące ręcznie), jak również takie, które występują w nielicz-

⁸ Oznaczenia zespołów grobowych jak na rycinie 2 oraz w tabeli 7.

Ryc. 2. Wyniki analizy korespondencji. Wykaz skrótów – por. tabela 7 (aneks 1)

Abb. 2. Ergebnisse der Korrespondenzanalyse. Verzeichnis der Abkürzungen – vgl. Tabelle 7 (Anhang 1)

Tabela 4

Charakterystyka grup inwentarzy wydzielonych według analizy klastrowej

Tabelle 4

Charakteristik der anhand der Clusteranalyse unterschiedenen Inventargruppen

Klaster/ podkaster	Ilość	Struktura płci i wieku	Skład inwentarzy i pokarm ofiarny	Ilość kategorii inwentarza
I/1	4	K w wieku 15–20/21 lat i starsze	zestawy ozdób (m.in. ze zł. i/lub srebr.), aplikacje stroju/zwierciadła, n. imp. (br., srebr. kubki, amfory, czarnopokost. i toczzone), narzędzia; dodatkowo w 50% broni (strzały i włócznia), kam. sferydy i płytki; pokarm ofiarny w 75% zesp.	8–14 średnio 10
I/2	16	K we wszystkich kat. wiek.	narzędzia (prześliki, noże i igły), zestawy ozdób (m.in. ze zł. i/lub srebr.), zwierciadła, n. czarnopokost./toczone i barwniki, niekiedy także strzały, kam. sferydy i aplikacje stroju; pokarm ofiarny w 87,5% zesp.	3–10 średnio 6,4
II/1	18	M i nieliczne K (16,7%) w wieku 15–20/21 i starsze	strzały, n. lepione ręcznie i/lub amfory, noże i poj. przedmioty innych kategorii; pokarm ofiarny w 100% zesp.	1–6 średnio 2,8
II/2	11	M i K (36,4 i 63,6%) w wieku 15–20/21 i starsze	w kobiecych prześlikach, naszyjniki/kolce i poj. przedmioty innych kategorii (w 85,7% pokarm ofiarny); w męskich poj. przedmioty i pokarm ofiarny/tylko pokarm ofiarny*	0*–5 średnio 2,1
II/3	6	M i K (33,3 i 66,6%) we wszystkich kat. wiek.	poj. n. lepione ręcznie, dodatkowo w grobach kobiecych niekiedy poj. ozdoby, zwierciadła, kawałki siarki i realgaru; brak pokarmu ofiarnego	1–6 średnio 3,2
II/4	22	M i K (68,2 i 31,8%) we wszystkich kat. wiek.	strzały (w grobach męskich także poj. uzbrojenie innego rodzaju), noże (w grobach kobiecych prześliki), poj. ozdoby, n. lepione ręczni i /lub amfory/n. czarnopokost., w grobach męskich także elementy rzędu konńskiego; pokarm ofiarny w 18,2% zesp.	1–6 średnio 3,2
III/1	14	M i poj. K (14,3%) w wieku 21–35 lat i starsi	noże, strzały i włócznie (niekiedy miecze/pancerze) i niekiedy poj. przedmioty innych kategorii (głównie krzem. odtupki); pokarm ofiarny w 92,9% zesp.	2–6 średnio 3,7
III/2	9	M i poj. K (11,1%) w wieku 21–35 lat i starsi	zacziski i/lub noże, zestawy broni (strzały, broń drzewcowa, niekiedy miecze/pancerze), poj. ozdoby, zapięcia pasów, br. kotły/n. lepione ręcznie i/lub amfory, elementy rzędu konńskiego (w ponad 50% pełne zestawy); pokarm ofiarny w 77,8% zesp.	7–16 średnio 9,6
III/3	4	M w wieku 35–50/51 lat	narzędzia, zestawy broni (strzały, broń drzewcowa, miecze i niekiedy panczerze), aplikacje stroju, br. kotły i n. imp. (br., amfory, czarnopokost. i srebr. kubki), n. drew. z metalowymi okuciami; pokarm ofiarny w 100% zesp.	8–16 średnio 10
III/4	16	M i poj. K (6,25%) w wieku 15–20/21 lat i starsi	zacziski i/lub noże, zestawy broni (strzały i/lub broń drzewcowa, niekiedy miecze i/lub panczerze), poj. ozdoby, niekiedy n. lepione ręcznie i poj. elementy rzędu konńskiego; pokarm ofiarny w 37,5% zesp.	2–7 średnio 5,3

Wykaz skrótów: K – kobiety; M – mężczyźni; kat. wiek. – kategoriach wiekowych; zesp. – zespołach. Pozostałe – jak w tabeli 2.

Verzeichnis der Abkürzungen: K – weiblich; M – männlich; kat. wiek. – Alterskategorien; zesp. – Komplexe. Weitere – wie in der Tabelle 2.

Tabela 5

Występowanie poszczególnych kategorii inwentarza i pokarmu ofiarnego w poszczególnych klastarach

Tabelle 5

Vorkommen einzelner Inventar- und Opfermahlkategorien in den einzelnen Clustern

Nr	Kategoria inwentarza	Klaster I		Klaster II		Klaster III		
		ilość	% ^I	ilość	%	ilość	%	
5.	igła	4	100	-				1A
6.	wrzeciono	2	100					
47.	kam. sferoidy	4	100					
19.	naszyjniki/kolie ze złotymi elementami	6	75	2*	25	-		1B
20.	zł./sreb. pierścienie	5	83,3	1*	16,7			
23.	sreb. zausznice	4	66,6	1*	16,7	1*	16,7	
26.	szpile	3	75	1*	25	-		
29.	zwierciadła	14	87,5	2*	12,5			
51.	barwniki – pozostałe	8	88,9	-		1	11,1	1C
16.	bransolety z paciorków	4	80	1	20	-		
24.	zł. zausznice	6	75	-		2	25	
36.	n. toczone na kole	3	75	1	25	-		
25.	zawieszki/amulety	2	66,7	1	33,3	-		
38.	sreb. kubki	2	66,7	-		1	33,3	
34.	n. czarnopokost. – kantarosy, kyliksy i czasze	8	66,6	2	16,7	2	16,7	
48	kam. płytki/półmiski	3	60	-		2	40	
4.	przęślik	13	59,1	7	31,8	2	9,1	
1.	nóż	9	22,5	13	32,5	18	45	
3.	szydło	1	9	5	45,5	5	45,5	
7.	groty strzał	6	7,8	34	44,1	37	48,1	
13.	pas bojowy (bez pancerza)	-		1	50	1	50	
15.	žel./br. bransolety	4	44,5	3	33,3	2	22,2	
17.	zł./sreb. bransoleta	3	42,8	2	28,6	2	28,6	
18.	naszyjniki/kolie z paciorków	5	41,7	6	50	1	8,3	
21.	poj. paciorki	1	12,5	3	37,5	4	50	
22.	br. zausznice	1	50	-		1	50	
28.	zł./sreb. aplikacje stroju	6	37,5	4	25	6	37,5	
30.	poj. n. lepione ręcznie	2	9,1	17	77,3	3	13,6	
31.	2 i więcej n. lepionych ręcznie	2	16,7	6	50	4	33,3	
33.	amfory	2	11,1	10	55,6	6	33,3	
35.	n. czarnopokost.- pozostałe	1	16,7	2	33,3	3	50	
45.	astragale	1	25	2	50	1	25	
49.	siarka	-		2	100	-		
50.	realgar	2	40	2	40	1	20	
52.	pokarm ofiarny	17	21,5	32	40,5	30	38	

cd. Tabeli 5/ Fortsetzung Tabelle 5

Nr	Kategoria inwentarza	Klaster I		Klaster II		Klaster III		
		ilość	% ¹	ilość	%	ilość	%	
27.	zapięcia pasów	1	16,7	1	16,7	4	66,6	2C
39.	br. n. import.	1	33,3	-		2	66,7	
40.	drew. n. ze zł./sreb. okuciami	2	22,2	1	11,1	6	66,7	
41.	wędzidła i/lub pobocznicze	1	7,1	4	28,6	9	64,3	
43.	blachy	-		3	23,1	10	76,9	
2.	zaciski	-		6	21,4	22	78,6	
8.	włócznia	3	7,5	5	12,5	32	80	
9.	dziryty	2	12,5	1	6,25	13	81,25	
10.	miecz/sztylet	-		2**	11,1	16	88,9	2B
12.	pancerz			3**	17,6	14	82,4	
37.	br. kotły			1**	14,3	6	85,7	
42.	naczółki i napoliczniki			2**	25	6	75	
44.	zaciski, kółka, sprzączki itp.			4**	40	6	60	
11.	nahajka	-				4	100	2A
14.	nagolenniki					2	100	
46.	krzem. odłupki					4	100	

¹ Od ogólnej liczby przedmiotów danego typu. * – obecne wyłącznie w grobach żeńskich; ** – obecne wyłącznie w grobach męskich. Wykaz pozostałych skrótów jak w tabeli 2.

¹ Von der allgemeinen Zahl der Gegenstände bestimmten Typs *- anwesend nur in den Frauengräbern; ** anwesend nur in den Männergräbern. Verzeichnis weiterer Abkürzungen wie in der Tabelle 2.

nych egzemplarzach (np. srebrne kubki i brązowe naczynia importowane spotykane wyłącznie w najbogatszych grobach). Niezależnie od ich frekwencji, przedmioty te występują ze zbliżoną częstotliwością we wszystkich wydzielonych klastarach i grupach biologicznych. W świetle tej obserwacji można je określić (ich większą część?) jako cechy ogólne, tzn. nie związane z określoną płcią.

Wyznaczniki płci w grobach ludności leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza i środkowego dorzecza Donu okresu scytyjskiego – podsumowanie

Z przedstawionych dotychczas analiz wynika, iż wśród przedmiotów umieszczanych ze zmarłymi w grobie istnieją pewne ich kategorie, które wykazują związki z określoną płcią. Świadczą o tym wszystkie trzy zastosowane metody (tabela 6), aczkolwiek należy zaznaczyć, że najbardziej efektywne jest badanie całych zestawów, a nie pojedynczych zabytków. Te ostatnie nie są bowiem zbyt liczne. Należą do nich spotykane wyłącznie w grobach kobiecych igły, naszyjniki (kolie) ze złotymi elementami, złote i srebrne pierścienie, srebrne zausznice, szpile, zwierciadła oraz kamienne sferoidy. Z kolei, za elementy inwentarza typowe wyłącznie dla pochówków męskich należy uznać nahajki, miecze i sztylety, pancerze i brązowe importowane nagolenniki, a także brązowe kotły, naczółka i napoliczniki oraz krzemienne odłupki. Wykaz zabytków, które wykazują związki z określoną płcią można uzupełnić również o zbiór przedmiotów, które co prawda spotykane są w grobach

obu badanych grup biologicznych, ale skupiają się one w większej ilości w pochówkach związanych z jedną z nich. W przypadku grobów kobiecych należą do nich przęśliki i wrzeciona (ich części), bryłki barwników oraz tworzące co najmniej dwuelementowe zestawy różnego rodzaju ozdoby (wykonane z różnych surowców, w tym z drogocennych metali i ich stopów) z pierwszoplanową rolą ozdób wykonanych z większej ilości paciorków (zwłaszcza naszyjniki i kolie). Nie mniej charakterystycznym rodzajem przedmiotów koncentrujących się przede wszystkim w pochówkach kobiet są importowane greckie naczynia toczone na kole (naczynia takie w grobach tej płci zawsze spotykane są w jednych zespołach ze zwierciadłami lub zestawami ozdób) oraz takie typy naczyń czarnopokostowanych jak kantarosy, kyliksy i czasze (dwa na trzy naczynia tego typu pochodzą z grobów kobiecych, przy czym zdecydowana większość z nich grupuje się w pochówkach ze zwierciadłami i/lub zestawami ozdób). Wśród zabytków, które ze względu na ich zwiększoną częstotliwość występowania można łączyć z płcią męską, należy wymienić zestawy uzbrojenia inne niż strzały i broń drzewcowa, pojedyncze elementy rzędu końskiego (inne niż wędzidła i pobocznicze) i ich zestawy, a także zaciski do rzemieni (spotykane pojedynczo lub w zestawach z nożami i/lub szydłami) oraz występujące pojedynczo proste rodzaje ozdób – paciorki⁹ i metalowe bransolety.

⁹ Paciorki w grobach męskich zawsze występują w zespołach z uzbrojeniem.

Tabela 6

Porównanie kategorii przedmiotów i ich zestawów o „męskim” i „kobiecy” charakterze wydzielonych przy pomocy różnych metod badawczych

Tabelle 6

Vergleich der typisch „männlichen” bzw. „weiblichen” Beigabekategorien und ihrer Kombinationen, die mithilfe unterschiedlicher Forschungsmethoden unterschieden wurden

Metoda	„Męskie”		„Kobiecy”	
	obecne wyłącznie w grobach męskich	występujące ze zwiększoną częstotliwością w grobach męskich	obecne wyłącznie w grobach kobiecych	występujące ze zwiększoną częstotliwością w grobach kobiecych
<i>analiza częstotliwości występowania poszczególnych typów przedmiotów inwentarzy w grobach z określeniami antropologicznymi</i>	nahajki, pancerze, br. kotły, naczółki i napoliczniki, drobne elementy uprzęży i krzem. odłupki (także w grobach chłopców)	zaciški, groty strzał, miecze, włócznie i dziurty, zapięcia pasów, wędzidła i pobocznicze, blachy od uprzęży; pokarm ofiarny – konina i wiewprzowina	igły, wrzeczona, naszyjniki/kolie ze zł. elementami, zł./sreb. pierścienie, sreb. zausznice, kam. sferoidy, szpile (także w grobach dziewczynek)	przędliki, bransolety z paciorków, sreb. i zł. bransolety, zwierciadła, n. czarnopokost, (kantarosy, kyliksy i czasze), barwniki; pokarm ofiarny – baranina
<i>wyznaczanie grup inwentarzy charakterystycznych dla pochówków męskich i kobiecych wg E.P. Buniatjan</i>	zestawy broni (z mieczami i/lub pancerzami) i uprzęży (z naczółkami/napolicznikami), br. kotły (poj. i w zestawach z innymi n.), krzem. odłupki , zestawy narzędzi (noże, szydła i zaciški), poj. ozdoby (br./żel. bransolety, poj. paciorki i zapięcia pasów) lub ich zestawy; pokarm ofiarny – na drew. półmisku i/lub w br. kotle; wołowina	zestawy amfory + naczynia metalowe (imp. i br. kotły); zaciški (poj. i z nożami), blachy i/lub drobne elementy rzędu koniśkiego , zestawy broni zaczepnej z pasami bojowymi; pokarm ofiarny – baranina (sama lub z koniną)	przędliki (poj. i w zestawach z nożami, igłami, wrzeczona- mi i szydlami), co najmniej dwuelementowe zestawy ozdób (w ich skład wchodzi: zawieszki/amulety , wykonane z różnych surowców naszyjniki, bransolety i zausznice), w tym wykonanych ze sreb. i zł. (zausznice, pierścienie , bransolety i elementy naszyjników), zwierciadła , n. toczone na kole, kam. sferoidy i barwniki, aplikacje stroju w zestawach z ozdobami	co najmniej 2-elementowe zestawy n. lepionych ręcznie, zestawy n. z ceramiką czarnopokost. ; realgar i/lub siarka, barwniki i szydła (poj. i w zestawach z zaciškami)
<i>wyznaczanie grup inwentarzy charakterystycznych dla pochówków męskich i kobiecych przy pomocy analizy skupień (analiza klaterowa)</i>	miecze/sztylety, nahajki, pancerze i br. nagolenniki, br. kotły, naczółka i napoliczniki, drobne elementy rzędu koniśkiego, krzem. odłupki	zaciški, wędzidła i pobocznicze, blachy od uprzęży	igły, wrzeczona, naszyjniki (kolie) ze zł. elementami, zł./sreb. pierścienie, szpile, zwierciadła i kam. sferoidy, zawieszki i amulety	przędliki, zł. i sreb. zausznice, bransolety z paciorków, n. czarnopokost. (kantarosy, kyliksy i czasze) i toczona na kole, kam. płytki/półmiski i barwniki

Wykaz skrótów jak w tabeli 2.

Verzeichnis der Abkürzungen wie in der Tabelle 2.

Jedną z największych trudności w badaniach nad społecznościami zamieszkującymi w okresie scytyjskim tereny leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza i środkowego dorzecza Donu jest bardzo mała ilość oznaczeń antropologicznych. Dopiero od niedawna obserwować można wzrost zespołów grobowych, w przypadku których pochodzące z nich szczątki ludzkie poddawane były analizom antropologicznym. W związku z tym, przez długi okres czasu przy określaniu płci zmarłych posługiwano się, na ogół w sposób intuicyjny, analizą złożonego razem z nimi wyposażenia grobowego¹⁰.

Jak już wcześniej zaznaczono w tradycyjnym podejściu (płeć określona na podstawie analizy składu inwentarza) funkcjonującym w literaturze przedmiotu, przy określaniu płci zmarłych w pierwszej kolejności brano pod uwagę obecność w grobach przedmiotów mających odzwierciedlać rolę zmarłego w życiu codziennym. I tak wychodząc z założenia, że rolą mężczyzny w społeczeństwie scytyjskim (i innych zbliżonych do niego) było prowadzenie działań wojskowych, z grobami tej płci łączyło przede wszystkim broń (i jej zestawy) oraz elementy rzędu końskiego. Poza nimi, w kontekście wyznaczników płci męskiej wymieniano zaciski do rzemieni oraz drewniane czasze ze złotymi okuciami (G.T. Kovpanenko 1967, s. 91; V.G. Petrenko 1967, s. 53; E.E. Fialko 1980, s. 92, 93; 1991, s. 12; V.A. Rábova 1981, s. 64; 1989, s. 137; G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 87, 125; L.I. Babenko 2005, s. 55–56). Dodatkowo, z grobami mężczyzn część badaczy próbowała również łączyć występujące pojedynczo paciorki, zausznice i bransolety (V.G. Petrenko 1967, s. 31, 33, 53; G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 99, 131), aczkolwiek nie wszyscy się z tym zgadzają (E.P. Bunătân 1985, s. 67–68). Jeżeli chodzi natomiast o wyznaczniki płci żeńskiej, to wśród przedmiotów typowych dla tej płci wymieniane są przęśliki, wrzeciona i igły, a więc przedmioty związane z codziennym funkcjonowaniem kobiet, a także różnego rodzaju ozdoby i ich zestawy. Z tą płcią łącznie są również takie zabytki jak zwierciadła, kamienne półmiski i płytki, a także bryłki różnych barwników (np. G.T. Kovpanenko 1967, s. 91, 156; V.G. Petrenko 1967, s. 31, 33, 34, 35, 36, 53; G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 99, 113, 131; E.E. Fialko 1991, s. 12; L.I. Babenko 2005, s. 55–56; Ū.N. Bojko, S.I. Berestnev 2001, s. 58).

Oczywiście, występowanie w grobie pojedynczego wyznacznika płci nie przesądzało o jego przypisaniu do konkretnej grupy biologicznej (płci). Przy jej definiowaniu zwracano raczej uwagę na obecność większej ilości tego typu przedmiotów (np. V.D. Berezuckij 1995, s. 15; L.I. Babenko 2005, s. 55). Należy jednak podkreślić, że uwaga ta dotyczy przede wszystkim pochówków pojedynczych. Znacznie bardziej skomplikowana jest sytuacja, w której w jednym grobie znajdowała się większa ilość zmarłych. Pod tym względem najłatwiejsze do interpretacji są zespoły grobowe, w których ujawniono obecność zmieszanych inwentarzy, tj. grupujących przedmioty typowe

zarówno dla mężczyzn, jak i dla kobiet. W tym przypadku przyjmuje się bowiem, że w grobach takich pochowano zmarłych obu płci (np. *ibidem*, s. 18)¹¹. Znacznie większe trudności przy określaniu płci zmarłych w oparciu o analizę składu inwentarza pojawiają się, gdy w grobie mieszczącym szczątki co najmniej dwóch osób, ujawniono obecność przedmiotów typowych wyłącznie dla jednej płci. W tym przypadku na ogół przyjmuje się, że grób z takim układem inwentarza zawierał szczątki zmarłych tej samej płci (np. *ibidem*, s. 18). Należy jednak zaznaczyć, że taka interpretacja nie może zostać uznana za wiążącą dla wszystkich zespołów grobowych o takich układach. Przemawia za tym obecność takich grobów jak choćby ten z kurhanu nr 4 z miejscowości Mirnoe, w którym ujawniono obecność szczątków kostnych należących do około 25–30-letniego mężczyzny i młodszej od niego (18–22 lat) kobiety, natomiast sam inwentarz, poza przedmiotami niecharakterystycznymi, zawierał wyłącznie zabytki (zestaw broni składający się z broni drzewcowej i towarzyszące im zaciski do rzemieni) tradycyjnie łącznie z płcią męską (V.A. Kruc, S.S. Berezanskaâ, L.G. Kovaleva 1975, s. 7–9; V.N. Pogorelyj 1981, s. 43–45, ryc. 2). W przypadku braku oznaczeń antropologicznych zespół ten, kierując się wyżej przedstawionym sposobem oceny płci zmarłych, mógłby być zinterpretowany jako mieszczący szczątki dwóch mężczyzn.

Kończąc charakterystykę „tradycyjnych” wyznaczników płci należy zaznaczyć, że w większości przypadków pokrywają się one z wynikami wyżej przeprowadzonych analiz zespołów z antropologicznie oznaczoną płcią zmarłych. W celu bardziej szczegółowej weryfikacji wyżej przedstawionych „tradycyjnych” wyznaczników płci zdecydowano się na zastosowanie zabiegu polegającego na zestawieniu pochówków z płcią określoną przy wykorzystaniu analizy składu inwentarza, z grobami w których płeć oznaczona została antropologicznie. W tym celu zastosowano analizę korespondencji. Metoda ta, podobnie jak analiza skupień, należy do grupy wielowymiarowych metod analizy współwystępowania. Umożliwia ona opisanie zależności między zmiennymi i obiektami na których przeprowadzono obserwację. Jej największą zaletą jest możliwość czytelnej, graficznej prezentacji współwystępowania kategorii zmiennych (A. Zimmermann 1997, s. 9–15; M.J. Baxter 2015, s. 133–147). Przy analizie tej wykorzystano tą samą matrycę danych, co w przypadku analizy skupień.

Zanim zostaną omówione wyniki analizy korespondencji, należy odnotować kilka uwag na temat doboru źródeł. Po pierwsze, analizie poddane zostały dwa zbiory pochówków: jeden zawierający wyżej przeanalizowane pochówki z określeniami antropologicznymi (w badaniu tym uwzględniono tylko 112 zespołów grobowych, w których wystąpił co najmniej jeden wyznacznik płci określony w oparciu o powyższe analizy) i drugi skupiający 110 wybranych grobów z płcią zidentyfikowaną przez badaczy w oparciu o skład towarzyszących zmarłym przedmiotów inwentarza (kryteria doboru – por. wyżej)¹². Po drugie, w przeprowadzonym badaniu uwzględniono nie tylko typy przedmiotów, które w świetle powyższych analiz

¹⁰ Wyjątek stanowią jedynie prace E.P. Bunjatjan (1981; 1982; 1985) dotyczące pochówków członków średnich warstw scytyjskich społeczności ze strefy stepu z IV–III w. p.n.e., w której wykorzystano ustalenia antropologiczne, oraz bazująca na nich monografia zespołów z okresu scytyjskiego z rejonu środkowego dorzecza Donu w ujęciu społecznym V.D. Berezuckiego (1995).

¹¹ W analogiczny sposób interpretowane są również pochówki o „zmieszonym” inwentarzu, w których poza szczątkami dwójki dorosłych znajdowały się również kości należące do dzieci.

¹² Wykaz tych zespołów wraz z literaturą do nich zawarto w umieszczonym na końcu publikacji aneksie nr 2.

zespołów z określeniami antropologicznymi zostały uznane za wyznaczniki danej płci, ale również takie, które nie wykazują silnych związków z określoną grupą biologiczną: metalowe bransolety, pojedyncze paciorki i zausznice, a także strzały, broń drzewcowa i pasy bojowe. Uwzględnienie wszystkich tych przedmiotów w poniższej analizie jest pochodną istniejącej w literaturze tezy, zgodnie z którą ozdoby stanowią grupę przedmiotów charakterystycznych dla grobów kobiecych, natomiast elementy uzbrojenia – dla pochówków męskich. Po trzecie, zestaw analizowanych kategorii przedmiotów uległ pewnej zmianie – zamiast bransolet i naszyjników z paciorków wprowadzono kategorię „zestawy paciorków”, natomiast w przypadku metalowych bransolet i zausznic zrezygnowano z ich podziału pod względem surowcowym. Zamiast tego w przypadku bransolet wydzielono ogólną kategorię „bransolety” (skupiającą w domyśle wyłącznie zabytki metalowe), natomiast w przypadku zausznic rozpatrywano je pod względem ich liczby, różnicując je odpowiednio na „pojedyncze zausznice” i na „pary zausznic”.

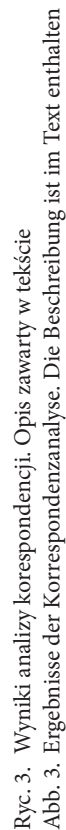
Wyniki przeprowadzonej analizy korespondencji przedstawia wykres na rycinie 3. Przedstawiono na nim stopień korespondencji między zmiennymi symbolizującymi badane elementy inwentarza oraz pomiędzy poszczególnymi zespołami przypisanymi do określonej płci. Przedstawiony na omawianej rycinie wykres jednoznacznie wskazuje na związki pomiędzy składem inwentarza (obecnością przedmiotów traktowanych jako wyznaczniki płci), a płcią zmarłych. Jest to widoczne zarówno w przypadku wykresu wyników analizy korespondencji dla poszczególnych typów przedmiotów inwentarza stanowiących wyznaczniki płci (na wykresie oznaczone „+”), jak i dla wykresu wyników analizy korespondencji dla poszczególnych zespołów (oznaczone punktami). W obu przypadkach widać, że badane zmienne tworzą dwa wyraźne zgrupowania rozdzielone przez pierwszą oś (współrzedną), która jest najbardziej różnicująca. W przypadku wykresu analizy korespondencji dla poszczególnych kategorii przedmiotów zastosowanie użytej metody badawczej pozwala stwierdzić, że zróżnicowanie badanego zbioru grobów faktycznie wynika z podziału na dwie grupy skupiające przedmioty, które w świetle wyżej przedstawionych analiz statystycznych oraz istniejących w literaturze propozycji, można określić jako wyznaczniki płci męskiej i żeńskiej. Do tych pierwszych zaliczają się zgrupowane po lewej stronie osi (współrzednej) pierwszej takie kategorie przedmiotów jak: elementy uzbrojenia wszystkich rodzajów, części rzędu końskiego oraz brązowe kotły, krzemienne odłupki i zaciski. Do grupy drugiej skupiającej wyznaczniki płci żeńskiej należą z kolei różne typy ozdób i przedmioty toaletowe (zwierciadła i bryłki barwników), przęśliki i igły oraz kamienne półmiski (płytki) i sferoidy. Przedmioty te na prezentowanym wykresie znajdują się po prawej stronie osi (współrzednej) pierwszej. Należy jeszcze odnotować, że najbardziej istotnymi czynnikami wpływającymi na zróżnicowanie zespołów grobowych pod względem płci zmarłych są te z nich (typy przedmiotów), które posiadają największe wartości (wyrażone w liczbach bezwzględnych) na osi pierwszej. W przypadku wyznaczników płci męskiej dużą ujemną wartość posiadają takie typy przedmiotów jak pancerze, broń sieczna i obuchowa oraz krzemienne odłupki (wszystkie trzy obecne wyłącznie w grobach męskich), a także zaciski i kotły (93% z nich występuje w grobach męskich) oraz nahajki (83% w grobach męskich). W przypadku

wyznaczników płci żeńskiej do takich kategorii przedmiotów należą natomiast posiadające dużą wartość dodatnią zawieszki, szpile i naszyjniki (kolie) ze złotymi elementami (wszystkie trzy obecne wyłącznie w grobach kobiecych), pierścienie (93% w grobach kobiecych), występujące w parach zausznice (spotykane wyłącznie w grobach kobiecych) oraz przęśliki (94% w grobach kobiecych) i igły (obecne wyłącznie w grobach kobiecych). Obserwacja ta działa również w drugą stronę, tzn. im dany czynnik ma mniejszą wartość bezwzględną na pierwszej osi, tym jego znaczenie dla różnicowania analizowanego zbioru jest mniejsze. Jak wynika z omawianego wykresu najmniejsze wartości (ujemne) posiadają leżące niemalże na osi pierwszej pojedyncze paciorki i zausznice. I rzeczywiście, jeżeli weźmie się pod uwagę ilość pochówków męskich i kobiecych z tego typu przedmiotami zgrupowanych w analizowanym zbiorze to widać, że ich udział kształtuje się na zbliżonym poziomie (pojedyncze zausznice – w sześciu grobach męskich i czterech kobiecych, 1–2 paciorki – w ośmiu grobach każdej z płci). W tym miejscu należy zaznaczyć, że obserwacje te pozostają w zgodzie ze spostrzeżeniami poczynionymi dla zespołów ze strefy stepu (E.P. Bunâtan 1985, s. 67). Stosunkowo niskie wartości (poniżej 0,5) posiadają również kamienne sferoidy i naczynia toczone na kole – przedmioty te występują w grobach kobiecych i męskich ze zbliżoną częstotliwością (odpowiednio 58 i 42%). W świetle tej obserwacji można założyć, że zarówno kamienne sferoidy, jak i naczynia toczone na kole, wbrew wynikom analiz pochówków z antropologicznymi określeniami płci, należy wykluczyć z grupy wyznaczników płci żeńskiej.

Przy opisywaniu przedstawionych na omawianym wykresie wyników analizy korespondencji dla zespołów grobowych, w pierwszej kolejności zwraca uwagę grupowanie się pochówków, w których płeć określona została przez badacza na podstawie składu inwentarza (pochówki męskie oznaczone kolorem jasnozielonym, kobiece – pomarańczowym) w tych samych miejscach co pochówki z oznaczeniami antropologicznymi (pochówki męskie – oznaczone kolorem ciemnozielonym, kobiece – czerwonym). Obserwacja ta potwierdza trafność „tradycyjnego” sposobu określania płci zmarłych w oparciu o analizę składu inwentarza (obecności w nim wyznaczników płci). Prezentowany wykres wyraźnie wskazuje na odmienność inwentarzy pochówków męskich i kobiecych. Te pierwsze tworzą wyraźne skupisko zgrupowane po lewej stronie osi pierwszej, drugie skupiają się natomiast po prawej stronie tej osi. Jednocześnie należy zaznaczyć, że pochówki uznane za kobiece nie tworzą tak wyraźnego zgrupowania jak groby oznaczone jako męskie. Tworzą one raczej pewną ciągłość zamkniętą w ramach wielokąta, którego wierzchołki tworzą punkty oznaczone numerami 165–22, 72 i 156–151–38, 57, 79, 154 i 190–145 i 211–128, 140 i 198–1–200–165¹³. Równocześnie w obu tych zgrupowaniach punktów odzwierciedlających grupy grobów męskich i żeńskich pojawiają się pochówki przedstawicieli odmiennej płci; nie są one jednak zbyt liczne (7,1% pochówków kobiecych po lewej stronie osi pierwszej i 6,1% pochówków męskich po prawej stronie tej osi).

Podsumowując wyniki analizy korespondencji należy jeszcze raz zaznaczyć, że zastosowanie tej metody badawczej po-

¹³ Taki stan rzeczy wynika w głównej mierze z większego zróżnicowania składu inwentarzy pochówków tej płci w porównaniu z grobami męskimi.

zwoliło na uznanie zasadności funkcjonujących w literaturze poglądów na temat wyznaczników płci. I tak, w świetle otrzymanych wyników można przyjąć, że w przypadku pochówków ze strefy lasostepu z VI (jego 2. połowy) – IV–III w. p.n.e. wyznacznikami płci męskiej były takie przedmioty jak: uzbrojenie zaczepne (zwłaszcza broń sieczna i obuchowa) i ochronne, uprzęż, brązowe kotły oraz zaciski i krzemienne odłupki. Z kolei za wyznaczniki płci żeńskiej uznać należy ozdoby (poza pojedynczymi paciorkami i zausznicami), przedmioty toaletowe (zwierciadła i bryłki barwników) oraz narzędzia związane z przędzeniem i szyciem (przędziki i igły). Jednocześnie należy zaznaczyć, że duża część z wyżej wymienionych przedmiotów uznanych za wyznaczniki płci męskiej i żeńskiej występowała również w pochówkach osób odmiennej płci. Klasycznym przykładem takiej sytuacji są pochówki kobiece, w skład inwentarzy których wchodziły, m.in. przedmioty uzbrojenia. Pochówki tego typu powszechnie łączone są z tzw. „amazonkami” (np. E. Fialko 1991; 2010a; 2010b; 2011; 2013; 2014; S.V. Mahortyh 2011; A. Zielińska 2012). W analizowanym zbiorze wystąpiły one w 26 przypadkach (16 pochówków z płcią oznaczoną antropologicznie i dziesięć określonych jako kobiece na podstawie analizy składu inwentarza), co stanowi 16,5% wszystkich pochówków z bronią (18,8% w przypadku grobów z bronią z oznaczeniami antropologicznymi) z badanego obszaru. Wartość ta jest mniejsza niż udział pochówków „amazonek” w strefie stepu nadczarnomorskiego wynoszący, wg E.P. Bunjtjan (1985, s. 184), 25% wszystkich grobów z bronią z tego obszaru.

Relacje pomiędzy przedmiotami uznanymi za wyznaczniki płci

Jak już zaznaczono we wstępie, jednym z celów prezentowanego studium jest określenie związków zachodzących pomiędzy różnymi „wyznacznikami płci”. Problematyka ta zostanie przeanalizowana ze zwróceniem uwagi na takie kwestie jak występowanie badanego typu przedmiotu w grobach męskich i żeńskich (zarówno w tych, w których płeć została określona antropologicznie, jak tych w których zdefiniowano ją za pomocą analizy składu inwentarza) oraz obecność w zespołach z analizowanym przedmiotem (wyznacznikiem płci) innych zabytków, które można odnieść do grupy wyznaczników płci. Przy analizach tych zostaną wykorzystane (jeżeli jest to możliwe) informacje na temat występowania analizowanego typu przedmiotów zarówno w szerszym „ogólnoscytyjskim” kontekście, jak w węższym, „stepowym” ujęciu (dane z pochówków z płcią określoną antropologicznie)¹⁴.

Obecność **strzał** odnotowano w 61,7% pochówków. Wystąpiły one zarówno w grobach męskich (112 w tym 62 z określeniami antropologicznymi), jak i kobiecych (26 zespołów, w tym 16 z oznaczeniami antropologicznymi). Te ostatnie nie są zbyt liczne i stanowią nieco mniej niż 1/5 (18,8%) wszystkich ze-

społów grobowych z tego typu uzbrojeniem. Silniejszy związek strzał z grobami męskimi w porównaniu z pochówkami kobiecymi wykazuje również analiza częstotliwości występowania tego typu militariów we wszystkich grobach związanych z określoną grupą biologiczną – pod tym względem stosunek pochówków męskich ze strzałami do analogicznie wyposażonych grobów kobiecych wynosi 82,9 do 29,9%.

Jeżeli chodzi o inne kategorie przedmiotów spotykane w męskich pochówkach ze strzałami to najczęściej występują z nimi inne typy uzbrojenia zaczepnego (przeważnie broń drzewcowa – obecna w 70,5% męskich pochówków ze strzałami), elementy uzbrojenia ochronnego (30,4%), zaciski (27,8%), zestawy rzędu końskiego (21,4%) i ich pojedyncze elementy (12,5%). Pozostałe wyznaczniki płci męskiej (kotły, krzemienne odłupki i nahajki) występują ze zmniejszoną częstotliwością (od 3,6 do 9,8%). Łącznie, w męskich grobach ze strzałami wyznaczniki tej płci wystąpiły w 70,5% zespołach. W 15 pochówkach (13,4%) obecne były pojedyncze elementy typowe dla płci żeńskiej, przeważnie metalowe bransolety lub zestawy paciorków. Większość z nich wystąpiła w zespołach z wyznacznikami płci męskiej, tylko w dwóch grobach męskich (LUB_4_2_SZ1, RY-Z_4_1_S) (V.A. Il'inskaâ 1966, s. 157–158; J. Chochorowski et al. 1997, s. 88) odnotowano obecność strzał z pojedynczymi wyznacznikami płci żeńskiej (bransolety, zestawy paciorków) i różnymi niecharakterystycznymi typami przedmiotów. W przypadku pochówków kobiecych ze strzałami, w skład towarzyszącego im wyposażenia grobowego wchodziły przede wszystkim wyroby typowe dla tej płci – przędziki (38,5%) i igły (11,5%), zwierciadła (34,6%), zestawy paciorków (23,1%), metalowe bransolety (19,2%), pary zausznic (30,8%), naszyjniki (kolie) ze złotymi elementami (15,4%), pierścienie (11,5%) i bryłki barwników (19,2%). Tylko w nielicznych przypadkach w pochówkach tego typu nie odnotowano obecności żadnego wyznacznika płci żeńskiej. Poza wymienionymi kategoriami przedmiotów w grobach kobiecych wyposażonych w strzały odnotowano także obecność broni drzewcowej (23,1% tego typu pochówków, wszystkie z określeniami antropologicznymi), pojedynczych niecharakterystycznych ozdób (pojedyncze paciorki i zausznice – 15,4%) i elementów typowych dla grobów męskich (zaciski, pojedyncze elementy uprząży, nahajka i kocioł – łącznie 15,4%). Te ostatnie zawsze jednak współwystępowały z wyznacznikami płci żeńskiej. Ponadto, w dwóch przypadkach w grobach „amazonek” wyposażonych w strzały wystąpiły elementy uzbrojenia ochronnego w postaci pasów bojowych.

Strzały stanowią również najpowszechniej występujący element uzbrojenia zaczepnego spotykanego w pochówkach ze strefy stepu (ich obecność odnotowano w około 40,5% wszystkich grobów z tej strefy i w około 80% grobów z bronią – S.V. Ol'hovskij 1991, s. 108). W tej strefie, poza pochówkami męskimi spotykane są one również w grobach kobiecych. W tym ostatnim przypadku występują one praktycznie we wszystkich grobach, w których odnotowano obecność uzbrojenia (E.E. Fialko 1991, s. 13, tabl. 2; S.V. Mahortyh 2011, s. 39, 40). Na ogół występują one w zespołach z większą ilością przedmiotów, głównie bronią drzewcową oraz elementami wyposażenia typowymi dla pochówków kobiecych. Tylko w nielicznych przypadkach strzały w grobach „amazonek” występują z pojedynczymi elementami innych kategorii inwentarza (nożami, zaciskami, drewnianymi półmiskami

¹⁴ Porównywanie ze sobą wyników analiz występowania badanych kategorii przedmiotów inwentarza w grobach pochodzących z obu głównych stref rozwoju kultury scytyjskiej (step nadczarnomorski i lasostep) jest o tyle zasadne, iż znaczna część analizowanych w niniejszym studium pochówków z obszaru leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza to zespoły tzw. stepowego typu (np. S.A. Skoryj 2003; D.S. Grečko 2012; D.S. Grečko, O.V. Šelehan 2012, s. 94–100, ryc. 54).

z pokarmem ofiarnym) (np. E.E. Fialko 1991; 2010a; 2010b; 2013; 2014). Do bardzo rzadkich należą sytuacje, w których w grobie kobiecym znajdowały się wyłącznie groty strzał (E.E. Fialko 2013, s. 208, ryc. 5).

Broń drzewcowa (zazwyczaj włócznia w towarzystwie dziurtych) wystąpiła w 84 zespołach grobowych (37,8% wszystkich pochówków), z których zdecydowana większość (92,9%) to pochówki męskie. Jeżeli chodzi o częstotliwość występowania analizowanej kategorii przedmiotów w grobach związanych z poszczególnymi płciami to kształtuje się ona na poziomie 6,9% w przypadku pochówków kobiecych i 57,8% dla grobów męskich. Tym samym można stwierdzić, że kobiety chowano z grotami broni drzewcowej ponad ośmiokrotnie rzadziej niż mężczyźni. W pochówkach tej ostatniej płci analizowany typ uzbrojenia występował najczęściej (89,7% przypadków) razem z innymi rodzajami broni zaczepnej (zazwyczaj strzałami) oraz elementami uzbrojenia ochronnego. Tylko w ośmiu przypadkach (10,3%) groty broni drzewcowej stanowiły jedyny element uzbrojenia w grobie. Obecność elementów rzędu końskiego (zazwyczaj występujących w większych zestawach) odnotowano w 30,8% męskich pochówkach z bronią drzewcową. Nieco rzadziej (26,9%) włóczniom i/lub dziurtych towarzyszyły zaciski. Brązowe kotły wystąpiły z kolei w 12 przypadkach (15,4%), a krzemienne odłupki w czterech (5,1%). W 15,4% zespołów broni drzewcowej towarzyszyły niecharakterystyczne typy ozdób. Dodatkowo, w 13 przypadkach (16,7%), w pochówkach męskich wyposażonych w analizowany typ uzbrojenia, wystąpiły pojedyncze przedmioty będące wyznacznikami płci żeńskiej – przęśliki, zestawy paciorków, bransolety, pierścienie, bryłka barwnika oraz kamienna płytka. W zespołach tych zawsze jednak znajdowały się przedmioty typowe dla płci męskiej lub zestawy uzbrojenia. Obecność broni drzewcowej odnotowano tylko w sześciu pochówkach kobiecych (7,1% zespołów z tym rodzajem uzbrojenia zaczepnego), przy czym we wszystkich przypadkach płeć zmarłych była określona antropologicznie. Podobnie jak w przypadku grobów męskich, w grobach kobiecych broń drzewcowa występowała na ogół w zestawach ze strzałami. Tylko w jednym przypadku (STEB_13) w grobie kobiecym odnotowano obecność włóczni i dziurtych, którym nie towarzyszyły strzały (S.A. Skoryj 1997, s. 88–89, ryc. 50). W dwóch grobach związanych z analizowaną grupą biologiczną, grotom broni drzewcowej towarzyszyły zaciski, a w pojedynczych – elementy uprząży końskiej i pas bojowy. W dwóch na trzech kobiecych pochówkach z bronią drzewcową wystąpiły zestawy przedmiotów typowych dla płci żeńskiej (najczęściej przęśliki, pary zausznic i naszyjniki (kolie) ze złotymi elementami). Wyróżniającą się grupę pochówków stanowią dwa zespoły, w których zmarłe kobiety (płeć określona antropologicznie) wyposażone były wyłącznie w broń drzewcową, strzały i pas bojowy (POD_3_2) (V.A. Kruc, V.N. Pogorelyj 1975, s. 11–13; E.E. Fialko 1994, ryc. 7, 8) lub broń drzewcową i elementy rzędu końskiego (STEB_13). Jak wyżej zaznaczono, analogiczne zestawy spotykane są przede wszystkim w pochówkach męskich, gdzie występują one około 15 razy częściej (29 zespołów włączywszy w to pochówki z niecharakterystycznymi typami przedmiotów inwentarza). W świetle tej obserwacji nie można wykluczyć, że oba przytaczane zespoły w rzeczywistości mieściły pochówki męskie, zaś ich przypisanie do grupy grobów kobiecych wynikało z błędnego oznaczenia płci.

Broń drzewcowa spotykana jest również w kobiecych pochówkach z militariami ze strefy stepu. Obecność tego typu uzbrojenia odnotowano w 44% pochówków „amazonek” z Dolnego Podnieprza (S.V. Mahortyh 2011, s. 47)¹⁵, przy czym w strefie tej zwyczaj wyposażania kobiet w broń drzewcową pojawia się w IV w. p.n.e. (Ū.V. Boltrik, E.E. Fialko 2011, s. 169). Z reguły broń drzewcowa w grobach „amazonek” występowała z innymi rodzajami uzbrojenia, zazwyczaj strzałami¹⁶. Tylko w jednostkowych przypadkach groty włóczni stanowiły jedyną element uzbrojenia złożoną ze zmarłą do grobu (S.V. Mahortyh 2011, s. 43). Z reguły w rozpatrywanej grupie grobów, poza bronią drzewcową i innymi typami uzbrojenia, występowały przedmioty charakterystyczne dla kobiet – przęśliki, zwierciadła i różnego rodzaju ozdoby. Poza zespołami, w których włócznia i/lub dziurty wystąpiły razem z wyznacznikami płci żeńskiej, spotykane są również takie, w których broni drzewcowej towarzyszyły wyłącznie inne typy broni zaczepnej (strzały) czy też niecharakterystyczne rodzaje przedmiotów (żelazne noże) lub przedmioty o męskim rysie (głównie zaciski). Pochówki o takim wyposażeniu nie należą jednak do zbyt licznych (np. E.E. Fialko 1991, s. 4, ryc. 1).

W 44 zespołach grobowych (19,8% pochówków) obecna była **broń sieczna i obuchowa**. Oba rodzaje militariów występowały wyłącznie w grobach męskich (18 z oznaczoną antropologicznie płcią). Niemalże obowiązkowym elementem wyposażenia grobów z bronią sieczną i/lub obuchową były inne rodzaje uzbrojenia zaczepnego – starzały i/lub broń drzewcowa, które wystąpiły w 93,2% pochówków z analizowanymi rodzajami broni. W około 1/3 przypadków (34,1%) towarzyszyły im elementy uzbrojenia ochronnego, a w 38,5% – części rzędu końskiego (przeważnie pełne zestawy). Spośród innych przedmiotów, które można traktować jako wyznaczniki płci męskiej z bronią sieczną i obuchową, najczęściej (47,7%) spotykane są zaciski. Obecność brązowych kotłów odnotowano z kolei w siedmiu przypadkach, a krzemienne odłupki tylko w jednym. W 9,1% zespołów z bronią sieczną i obuchową wystąpiły pojedyncze zausznice i/lub paciorki. Dwa razy częściej (20,5%) analizowanym rodzajom uzbrojenia towarzyszyły pojedyncze egzemplarze zabytków związanych z płcią żeńską – metalowe bransolety, zestawy paciorków, przęslik, kamienna płytka i bryłka barwnika.

Broń sieczna i obuchowa stanowi jeden z wyznaczników płci męskiej również w pochówkach z okresu scytyjskiego ze strefy stepu. Większość przedmiotów tego typu pochodzi z grobów arystokracji i „bogatych” wojowników (S.V. Mahortyh 2011, s. 43), aczkolwiek znane są znaleziska broni siecznej i obuchowej pochodzące z pochówków przedstawicieli niższych warstw społecznych (warstwy średnie/„ludność szeregową”) (E.P. Bunătân 1985, s. 67; O.V. Šelehan’ 2016, s. 27). Tylko w sporadycznych przypadkach ten typ uzbrojenia pojawia się w grobach kobiecych (4 zespoły z IV–III w. p.n.e. – około 3% wszystkich pochówków „amazonek”), przy czym zawsze są to miecze. Ani razu nie odnotowano natomiast obecności

¹⁵ Według wyliczeń E.E. Fialko ten element uzbrojenia wystąpił w co trzecim pochówku „amazonki” (włącznie ze znaleziskami ze strefy lasostepu) (E.E. Fialko 1991, s. 12).

¹⁶ Na marginesie należy odnotować fakt, iż w świetle źródeł pisanych włócznia, obok strzał, stanowiła podstawowy rodzaj uzbrojenia „amazonek”.

wśród przedmiotów złożonych do grobu z kobietami broni obuchowej, a także jednosiecznych mieczy i paradnych tyków broni siecznej platerowanych złotem. Zwraca uwagę fakt, iż broń sieczna znajdowana w grobach „amazonek”, zazwyczaj występuje w towarzystwie innych rodzajów uzbrojenia (zazwyczaj strzały i broń drzewcowa) oraz przedmiotów uznawanych za wyznaczniki płci żeńskiej (zwierciadła, przęśliki i zestawy ozdób, w tym wykonane ze złota) (S.V. Mahortyh 2011, s. 39, 43; E.E. Fialko 2012a, s. 221–228; 2012b, s. 30, 38, 39).

Elementy uzbrojenia ochronnego wystąpiły łącznie w 43 (19,4%) zespołach grobowych. W większości przypadków (83,7%), ten typ uzbrojenia reprezentowany jest przez znaleziska fragmentów pancerzy, którym zazwyczaj towarzyszą pasy bojowe, rzadziej inne elementy (hełmy, nagolenniki, tarcze). Wśród tych ostatnich wyróżniającą się grupę stanowią brązowe nagolenniki, których obecność odnotowano w czterech zespołach grobowych, przy czym w jednym z nich stanowiły one jedyny element uzbrojenia ochronnego. W sześciu pochówkach (14%) zmarłym towarzyszyły tylko pasy bojowe. Wśród pochówków z uzbrojeniem ochronnym wyróżnia się grób ciężkozbrojnego wojownika z kurhanu nr 2 z miejscowości Gladkovščina, w którym zmarły pochowany był z pełnym zestawem uzbrojenia ochronnego, w skład którego wchodziły: pancerz, pas bojowy, nagolenniki i hełm z żelaznych płytek oraz tarcza (V.P. Grigor'ev 1994, s. 66–75, ryc. 3). Pod względem struktury płci wśród pochówków z uzbrojeniem ochronnym zdecydowana większość (95%) to groby należące do mężczyzn (41 zespołów, w tym 13 z oznaczeniami antropologicznymi). Wyłącznie z tą płcią związane są znaleziska pancerzy i brązowych nagolenników. Elementy uzbrojenia ochronnego reprezentowane przez pasy bojowe zostały znalezione tylko w dwóch pochówkach należących do kobiet (pochówki z oznaczeniami antropologicznymi), a więc w około 2,2 % wszystkich grobów tej płci. W grupie grobów kobiecych z elementami uzbrojenia ochronnego wyróżniającym się zespołem jest pochówek nr 2 z kurhanu nr 3 z miejscowości Podole, w którym zmarłej kobiecie (przy założeniu poprawności antropologicznego oznaczenia płci) w wieku 60–70 lat (V.A. Kruc 1997, tabl. 4) towarzyszyły wyłącznie znaleziska broni (poza pasem bojowym były to groty broni drzewcowa i strzały) (V.A. Kruc, B.N. Pogorelyj 1975, s. 11–13; E.E. Fialko 1994, ryc. 7, 8). W drugim pochówku „amazonki” z pasem bojowym (Żurovka, k. 423) zmarłej, poza militariami (pas bojowy i strzały) towarzyszyły, m.in. wyznaczniki płci żeńskiej (zwierciadło i bryłki barwników) (G.T. Kovpanko et al. 1989, s. 246–247, 318–319). W przypadku pochówków męskich z uzbrojeniem ochronnym, w skład ich inwentarzy, poza pancerzami i/lub pasami bojowymi wchodziły również różnego rodzaju zestawy broni zaczepnej (głównie strzały i broń drzewcowa – 73,2%), rzadziej jej pojedyncze elementy (19,5%), części rzędu końskiego (48,8%), zaciski (29,3%) i brązowe kotły (12,2%), a więc przedmioty uznawane za wyznaczniki płci męskiej. Mniej więcej w co piątym pochówku (19,5%) wystąpiły pojedyncze wyznaczniki płci żeńskiej (zestawy paciorków, bransolety, bryłka barwnika, złoty pierścień).

Analogiczna do powyższej sytuacja, tj. związek uzbrojenia ochronnego przede wszystkim z pochówkami męskimi, widoczna jest również w przypadku grobów ze strefy stepu. Z regionu tego pochodzą tylko sporadyczne znaleziska uzbrojenia ochronnego w grobach kobiecych (dwa zespoły z pasami bojowymi

oraz pojedyncze zespoły z elementami pancerza i tarczą) (S.V. Mahortyh 2011, s. 39, 40, 47; E.E. Fialko 2012b, s. 30, 31). Pod tym względem wyjątkowym zespołem grobowym jest centralny pochówek z kurhanu nr 5 z miejscowości Zelenoe, w którym zmarłej dziewczynce – nastolatce, poza licznymi przedmiotami typowymi dla płci żeńskiej, towarzyszył pełen zestaw uzbrojenia ochronnego składający się z pancerza, pasa bojowego i tarczy (E.E. Fialko 2012b, s. 31, 36–37, ryc. 10). Wykaz kobiecych pochówków z uzbrojeniem ochronnym, poza wyżej omówionymi znaleziskami tego typu ze strefy stepu i lasostepu, można poszerzyć o pojedyncze znalezisko dwóch pancerzy pochodzące ze zbiorowego grobu dwóch kobiet (?) i dziecka, z kurhanu nr 5 z cmentarzyska Kolbino-I (E.I. Savčenko 2001, s. 88, 91, 121, 129, ryc. 24). Łącznie, obecność różnego rodzaju elementów broni ochronnej odnotowano w około 6% (z około 130 grobów „amazonek” – E.E. Fialko 2012b, s. 29) pochówków „amazonek”. Należy jeszcze odnotować dwie kwestie. Po pierwsze, w większości przypadków przedmioty te wystąpiły w zespołach w których odnotowano obecność wyznaczników płci żeńskiej. Tylko w dwóch z nich (jeden z nich jest dość mocno wyrabowany) nie znaleziono tego typu przedmiotów. Po drugie, w opinii S.V. Mahortyha (2011, s. 47) obecność pasów bojowych w grobach kobiecych należy rozpatrywać nie tyle w kontekście realnego uzbrojenia, ale raczej jako swoisty symbol przynależności złożonych z nimi kobiet do „wyższej” wojskowej warstwy. Takiej interpretacji przeczy jednak wspomniany już zespół z Podola (kurhan 3, pochówek 2). Stanowił on bowiem jeden z dwóch scytyjskich pochówków umiejscowionych w obrębie jednego nasypu kurhanowego. Centralny, główny grób należał do 30–35 letniej „amazonki” (S.I. Kruc 1997, tabl. 4) wyposażonej, poza zestawem broni zaczepnej (strzały i broń drzewcowa), m.in. w importy i wykonane ze złota ozdoby (V.A. Kruc, B.N. Pogorelyj 1975, s. 13–16; E.E. Fialko 1994, ryc. 7, 8). Biorąc pod uwagę peryferyjną lokalizację rozpatrywanego pochówku „amazonki” z pasem bojowym względem głównego grobu oraz stosunkowo ubogi charakter jego wyposażenia (tylko broń), zespół ten należy włączyć do piątej grupy społecznej pochówków „amazonek” w klasyfikacji E.E. Fialko (2012b, s. 40–41) reprezentowanej przez groby najemnych „strażniczek/ochroniarzy”. Z drugiej jednak strony należy zaznaczyć, że trudno jest oczekiwać, aby kobieta w wieku 60–70 lat, jak wskazują na to oznaczenia antropologiczne, była zdolna do wysiłku fizycznego związanego z walką i ochroną swojej „pani/pracodawczyni”. W tym kontekście nie można wykluczyć, że oznaczenia płci (a w mniejszym stopniu wieku) zmarłego mogą być błędne.

W 48 (21,6%) analizowanych zespołach grobowych ujawniono obecność **elementów rzędu końskiego** reprezentowanych przez wędzidła, pobocznice, naczółki i napoliczniki, różnego rodzaju ozdobne blachy oraz inne drobne elementy takie jak kółka, rozdzielacze, zapięcia od popręgu i zaciski. Przedmioty te występują albo w pojedynczych egzemplarzach (21 zespołów) albo też w większych zestawach (27 zespołów). Większość znalezisk przedmiotów upręży (89,6%) pochodzi z grobów męskich (19 z antropologicznymi określeniami płci). Wyłącznie z grobów przedstawicieli tej płci pochodzą napoliczniki i naczółka. W niemal wszystkich pochówkach męskich elementy rzędu końskiego wystąpiły razem z różnymi rodzajami broni – strzałami (88,4%), bronią drzewcową (55,8%), bronią sieczną i obuchową (39,5%) oraz elementami uzbrojenia ochronnego

(44,2%). Tylko w jednym przypadku (DUR_12) elementom uprząży nie towarzyszyły żadne militaria. W pięciu przypadkach uprząż (jej komplety) wystąpiła w zespołach z brązowymi kotłami (11,6%). W trzech zespołach grobowych poza uprzążą (jej elementami) ujawniono obecność metalowych bransolet, w trzech dalszych, ozdób wykonanych z większej ilości paciorków, a w jednym przęślika. W sumie, wyznaczniki płci żeńskiej wystąpiły w około 16,3% męskich pochówków z uprzążą, przy czym we wszystkich przypadkach są to zespoły, w skład inwentarza których, poza wymienionymi elementami oraz zabytkami niecharakterystycznymi, wchodziły również militaria. Elementy uprząży (na ogół ich pojedyncze części) wystąpiły także w grobach kobiecych (pięć zespołów, w tym trzy z płcią oznaczoną antropologicznie) – groby tej płci stanowią około 10,4% wszystkich pochówków z tego typu przedmiotami¹⁷. Części rzędu końskiego w grobach kobiecych najczęściej występowały w towarzystwie wyrobów uznawanych za wyznaczniki tej płci (ozdoby i ich zestawy, zwierciadła, kamienne płytki/półmiski). W dwóch przypadkach zestawy te uzupełnione były o elementy uzbrojenia (strzały lub broń drzewcowa). Uwagę zwraca przytaczany już pochówek z kurhanu nr 13 ze Stebleva, w którym inwentarz towarzyszący zmarłej kobiecie składał się wyłącznie z wędzidła z pobocznikami i zestawu broni drzewcowej.

W strefie stepu, podobnie jak w przypadku niektórych rodzajów broni zaczepnej (broń sieczna i obuchowa) i wszystkich typów uzbrojenia ochronnego, elementy uprząży wykazują wyraźne związki z pochówkami męskimi (E. P. Bunătân 1985, s. 65, 67). Na obszarze tym obecność rzędu końskiego (żelazne wędzidło) stwierdzono tylko w jednym pochówku „amazonki” (o ile płeć zmarłego została oznaczona poprawnie) z IV w. p.n.e. (Ū.V. Boltrik, E.E. Fialko 2011, s. 165, 169, ryc. 25, 6). Nieco częściej niż w grobach ze strefy stepu, elementy rzędu końskiego występują w grobach „amazonek” z obszaru leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza i środkowego dorzecza Donu. Poza wyżej wymienionymi pochówkami, przedmioty takie wystąpiły w trzech zespołach grobowych związanych z uzbrojonymi kobietami. We wszystkich przypadkach zmarłym towarzyszyły militaria (strzały, w jednym przypadku także pancerze, pasy bojowe i broń drzewcowa) oraz przedmioty typowe dla płci żeńskiej (m.in. zwierciadła i zestawy ozdób, w tym wykonane ze złota). Dodatkowo, w jednym zespole z obszaru środkowego dorzecza Donu (Kolbino-I, kurhan 5), poza wymienionymi kategoriami zabytków, znalazły się również przedmioty, które w trakcie powyższych analiz uznano za charakterystyczne wyłącznie dla grobów męskich – pancerze oraz naczółka i napoliczniki (E.I. Savčenko 2001, s. 85–91, ryc. 22–26). Zespół ten na tle pochówków „amazonek” z uprzążą, wyróżnia się również swoją chronologią – jest współczesny grobom analizowanym w niniejszym studium. Dwa pozostałe (Bobrica, k. 35 i Żurovka, k. 447) są starsze i pochodzą z okresu wczesnoscytyjskiego (E.E. Fialko 1991, s. 13; 2012b, s. 31). Łącznie, elementy uprząży wystąpiły w około 5,4% pochówków „amazonek”¹⁸.

¹⁷ Frekwencja grobów z elementami uprząży w poddanym analizie zbiorze grobów kobiecych wynosi zaledwie 5,7%, przy czym w większości z nich są to pochówki z inwentarzami mieszczącymi pojedyncze elementy rzędu końskiego.

¹⁸ Na marginesie uwag na temat pochówków kobiet wyposażonych w militaria i części rzędu końskiego należy zaznaczyć, że zni-

Z kategorią przedmiotów związanych z oporządzeniem jeździeckim związane są również **nahajki**. Przedmioty takie ujawniono tylko w sześciu grobach (2,7%), z których w pięciu pochowano mężczyzn (trzy pochówki z określeniami antropologicznymi), a w jednym kobietę (KUP_8_1) (Ū.N. Bojko, S.I. Berestnev 2001, s. 9–13). W tym ostatnim przypadku, płeć została określona przez badaczy (Ū.N. Bojko 2009, tabl. 2) w oparciu o analizę składu inwentarza, w którym poza wzmiankowanym przedmiotem wystąpił zestaw zabytków o typowo żeńskim charakterze (zwierciadło, bryłki barwnika i naszyjnik (kolia) ze złotymi elementami). Ponadto, w grobie tym ujawniono także militaria (strzały i broń drzewcowa) oraz niewielki brązowy kocioł. Obecność tego ostatniego zabytku, jak wskazują na to powyższe analizy, charakterystyczna jest jednak dla grobów męskich. Niewykluczone więc, że w grobie tym pierwotnie złożono zwłoki dwóch osób, mężczyzny i kobiety, przy czym szczątki tego pierwszego zostały wyniesione przez rabusiów grobowych, których ślady działalności nosił ten zespół¹⁹.

We wszystkich pięciu męskich pochówkach z nahajkami, w skład wyposażenia grobowego wchodziły zestawy uzbrojenia z zawsze obecną bronią sieczną lub obuchową. Dodatkowo, w dwóch przypadkach, w grobach tych wystąpiły także brązowe kotły. Ani razu zmarłym nie towarzyszyły natomiast ozdoby i inne przedmioty związane z grupą pochówków kobiecych.

Chociaż nahajki należą do rzadko spotykanego typu przedmiotów w pochówkach ze strefy lasostepu i stepu nadczarnomorskiego, to uważane są one przez badaczy jako jeden

koma częstotliwość występowania tego ostatniego typu przedmiotów w grobach „amazonek” pozostaje w wyraźnej sprzeczności z tradycją antyczną, w której „amazonki” postrzegane są najczęściej jako konne łuczniczki (E.E. Fialko 2011, s. 26–28, ryc. 1, 1, 3; 2, 3–6). Tymczasem, jak już to odnotowano, w grobach kobiet-wojowniczek zabytki tego typu są bardzo rzadkie. Sytuację tą można tłumaczyć na kilka różnych sposobów. Po pierwsze, scytyjskie „amazonki” w rzeczywistości były formacją pieszą, przy czym należy zaznaczyć, że obserwacja ta dotyczy w głównej mierze młodszych etapów rozwoju kultury scytyjskiej (od 2. połowy V w. p.n.e.) (por. E.E. Fialko 2011, s. 31). Po drugie, znikoma obecność elementów rzędu końskiego w grobach kobiecych może wskazywać na istnienie w obrzędowości pogrzebowej Scytów pewnych reguł zakazujących (poza szczególnymi przypadkami) wyposażania kobiet w tego typu przedmioty. W tym przypadku obecność części rzędu końskiego wśród elementów wyposażenia towarzyszących zmarłym kobietom mogła mieć charakter symboliczny podkreślający wyjątkową pozycję społeczną wyposażonych w nie kobiet. Na jeszcze inną możliwość wskazują źródła pisane – zdaniem Hipokratesa zamężne Sauromatki dosiadały koni wyłącznie w sytuacji militarnego zagrożenia (*ibidem*, s. 31). Równocześnie należy pamiętać o obciążeniu antropologicznym określeń płci pewnym błędem, przez co nie można wykluczyć sytuacji, w której pochówki z uprzążą oznaczane jako należące do kobiet w rzeczywistości mieściły szczątki mężczyzn.

¹⁹ O tym, że rozpatrywany pochówek mógł mieć charakter podwójny, męsko-żeński świadczą również inne przesłanki. Zespół ten w sposób wyraźny nawiązuje bowiem do serii podwójnych (układ męzczyzna – kobieta) i zbiorowych (układ męzczyzna – kobieta – nastolatek) grobów z basenu Dońca (A.V. Bandurovskij, Ū.V. Bujnov 2000, s. 210–235). Podobieństwa te widoczne są zarówno pod względem składu inwentarza (poza wyżej wymienionymi typami przedmiotów w wyposażeniu grobowych tych pochówków znajdują się także żelazne „widelki” i toczone na kole dzbany), jak i konstrukcji grobu (grobowce słupowe z drewnianym oblicowaniem ścian i pokryciem) i jego wielkości (16–20 m²).

z obowiązkowych elementów wyposażenia Scyty, konnego wojownika (E.E. Fialko 2012b, s. 48). W zdecydowanej większości przypadków reprezentowane są one przez pochodzące najczęściej ze strefy lasostepu, znaleziska złotych okuć-taśm. W regionie tym, poza wyżej opisanymi zespołami, okucia nahajek spotykane są również w grobach podwójnych i zbiorowych, w których jednym ze zmarłych jest mężczyzna (O.D. Mogilov 2008, s. 92–93, tam też dalsza literatura). W strefie stepu nahajki występują przede wszystkim w grobach męskich, a zwłaszcza tych związanych z wyższymi sferami czy też członkami ich świt (E.E. Fialko 2012b, s. 48). W grobie kobiecym obecność nahajki odnotowano tylko jeden raz, przy czym pochówek ten należał do „amazonki”. Nahajka ta w przeciwieństwie do innych znalezisk tego typu przedmiotów, nie posiadała jednak żadnych metalowych ani kościanych elementów (okuć i zakończeń) (E.E. Fialko 2012b, s. 47–48, ryc. 3, 11, 91).

Obecność **zacisków** odnotowano w 43 zespołach grobowych, a więc w mniej więcej co piątym grobie (19,4%). 40 z nich (93%) mieści pochówki męskie (26 z płcią oznaczoną antropologicznie), a trzy (około 7% wszystkich grobów z zaciskami i 3,4% wszystkich pochówków kobiecych) pochówki kobiece (dwa z antropologicznymi określeniami płci). W przypadku grobów męskich, wśród których ten element występował w około 29,6% pochówków, rozpatrywana kategoria przedmiotów inwentarza niemalże zawsze występowała razem z militariami i/lub elementami uprząży²⁰. Tylko w jednym przypadku obecność zacisków odnotowano w grobie męskim pozbawionym broni i elementów rzędu końskiego (DUR_20 – płeć określona antropologicznie). Zespół ten nie jest jednak kompletny ze względu na jego wyrobowanie (A.I. Puzikova 2001, s. 201), dlatego też nie można wykluczyć, że pierwotnie znajdujące się w nim zaciski wystąpiły w kontekście pozwalającym je traktować jako elementy ekwipunku pieszego lub konnego wojownika. W pięciu zespołach (12,5%) w męskich grobach z zaciskami wystąpiły brązowe kotły, a w dwóch (5%) przedmioty o „kobiecym” charakterze (metalowe bransolety). Ze zbliżoną częstotliwością (od 5 do 7,5%) zaciskom towarzyszyły uznane za niecharakterystyczne pojedyncze paciorki i zausznice oraz naczynia toczone na kole. W dwóch z trzech grobów kobiecych, w których odnotowano obecność zacisków, przedmioty te wystąpiły z 1–2 rodzajami broni zaczepnej i uprząży, niecharakterystycznymi typami ozdób (pojedyncze paciorki) i pojedynczymi wyznacznikami płci żeńskiej (para zausznice, kamienny półmisek/płytką). Tylko w jednym grobie kobiecym (płeć określona na podstawie składu inwentarza) zaciski współwystępowały z większą ilością przedmiotów związanych z tą płcią (zestaw ozdób).

W późnoscytyjskich pochówkach ze strefy stepu zaciski traktowane są jako jeden z wyznaczników grobów męskich (E.P. Bunătân 1985, s. 69). Jednocześnie przedmioty te spotykane są w grobach niektórych kobiet wyposażonych w broń („amazonek”) (E.E. Fialko 1991, s. 12–13). W zespołach tych występują one na ogół przy grotach włóczni i są interpretowa-

ne jako element (zapięcie) nakrywających je pokrowców. Pojedyncze zaciski w pochówkach „amazonek” występują również przy kołczanach, co pozwala na traktowanie ich również jako elementów zapięć (E.E. Fialko 2014, s. 26, ryc. 3).

W 14 grobach (6,3% wszystkich pochówków) wystąpiły **brązowe kotły**. Zdecydowana większość z nich (około 93%) pochodzi z grobów męskich (w tym sześć z antropologicznymi określeniami płci). W grobach osób tej płci spotykane są one na ogół (12 z 13 przypadków) w towarzystwie militariów (por. G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 111, tabela 4). Należy jednak zaznaczyć, że inwentarz jedynego zespołu, w którym analizowana kategoria przedmiotów inwentarza wystąpiła rozdzielnie z bronią (DUR_20) jest niekompletny (por. wyżej). W jego przypadku nie można zatem wykluczyć, że kocioł ten stanowił element wyposażenia wojownika. Wśród innych zabytków, które można traktować jako wyznaczniki płci męskiej, najczęściej w pochówkach z kotłami spotykane są elementy uprząży oraz zaciski (oba w 38,5% męskich grobów z kotłami). Ponadto, w jednym zespole odnotowano także obecność nahajki. Pozostałe elementy inwentarza występujące w omawianej grupie grobów męskich można określić albo jako przedmioty niecharakterystyczne (kamienne sferoidy), albo jako wyznaczniki płci żeńskiej (metalowa bransoleta, kamienna płytką). Również i one wystąpiły w pojedynczych zespołach.

Tylko w jednym przypadku brązowy kocioł wystąpił w grobie przypisanym kobiecie (KUPL_8_1). Należy jednak odnotować, że jak już wspomniano, zespół ten wykazuje pewne cechy wskazujące na jego podwójny, męsko-kobiecy charakter. Z drugiej jednak strony trzeba zaznaczyć, że choć analizowana grupa zabytków w strefie stepu najczęściej występuje w grobach męskich, to jednak z tego terytorium znane są trzy zespoły grobowe mieszczące pochówki uzbrojonych kobiet wyposażonych w kotły (E.E. Fialko 2012b, s. 38). Zwraca uwagę fakt, iż wszystkie trzy należą do jednych z najbogatszych grobów „amazonek” i poza kotłami i elementami uzbrojenia, w ich inwentarzach wystąpiły również, analogicznie jak ma to miejsce w rozpatrywanym przypadku, zestawy przedmiotów typowych dla kobiet, głównie ozdoby (ich zestawy), w tym te wykonane ze złota, oraz przedmioty toaletowe (zwierciadła i bryłki barwników). Charakteryzując opisywaną kategorię zabytków należy odnotować jeszcze fakt, iż brązowe kotły w literaturze przedmiotu traktowane są jako swoistego rodzaju społeczny identyfikator (T.M. Kuznecova 2008, s. 181–182) – zdaniem niektórych badaczy ich obecność w grobach wskazywać może na funkcję pochowanych z nimi zmarłych jako „wojskowych przywódców”, „wojskowych naczelników” czy też „nomarchów”, przy czym interpretowani są tak zarówno mężczyźni, jak i kobiety (T.M. Kuznecova 2009, s. 79–84; O.V. Romaško 2010, s. 17–18; E.E. Fialko 2012b, s. 38).

Ostatnią kategorią zabytków, którą w wyniku powyższych analiz można traktować jako wyznacznik grobów męskich stanowią **krzemienne odłupki**. W analizowanym zbiorze wystąpiły one zaledwie w pięciu zespołach grobowych (2,25%). We wszystkich przypadkach ich obecność odnotowano w grobach męskich (cztery z płcią określoną antropologicznie), włącznie z pochówkiem 10–12-letniego chłopca (TER_4) (E.V. Savchenko 2001, s. 60–63, tabl. 5). Obowiązkowym elementem wyposażenia grobów z krzemiennymi odłupkami jest broń. W dwóch przypadkach zestawy te uzupełnione były o pojedyncze rodzaje ozdób typowych dla kobiet – metalową bran-

²⁰ Do analogicznych wniosków dochodzą także autorzy monografii poświęconej scytyjskim znaleziskom z obszaru Środkowego Leśnostepowego Podnieprza. Zwracają oni uwagę na obecność zacisków do rzemieni w kontekście pozwalającym na ich jednoznaczne traktowanie jako elementów ekwipunku pieszych lub konnych wojowników (G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 125, 127).

soletę i naszyjnik z paciorków. Krzemienne odłupki nie należą do zbyt często spotykanej kategorii przedmiotów składanych do grobów razem ze zmarłymi (V.S. Ol'hovskij 1991, s. 82, 143, 161). W strefie stepu, poza grobami męskimi (np. N.A. Gavriliuk, Ū.V. Boltrik 1990, s. 76, 78) występują one również w pochówkach kobiecych, najczęściej w towarzystwie militariów (np. Ū.V. Boltrik, E.E. Fialko 2011, s. 165, 169).

Najbardziej charakterystycznym, a zarazem najczęściej spotykanym elementem inwentarzy typowych dla grobów kobiecych są ozdoby, a zwłaszcza ich zestawy. Jak wykazały powyższe analizy, dla pochówków osób tej płci charakterystyczne są zwłaszcza ozdoby (głównie bransolety i naszyjniki) wykonane z paciorków, występujące w parach zausznice, szpile, metalowe bransolety i pierścionki, różnego rodzaju zawieszki, a także naszyjniki i kolie ze złotymi (rzadziej srebrnymi lub elektro-nowymi) elementami. Przedmioty takie (pojedyncze rodzaje lub ich większe zestawy) wystąpiły w około trzech na czterech (76,2%) pochówkach kobiecych. Spotykane są one również w grobach męskich, przy czym obecne są mniej więcej w co dziesiątym (11,8%) pochówku tej płci. W grobach męskich występują wyłącznie takie rodzaje ozdób jak metalowe bransolety, ozdoby z paciorków i pojedynczy pierścień.

Najpopularniejszą kategorią ozdób spotykanych w scytyjskich pochówkach z całego obszaru rozwoju tego ugrupowania kulturowego są **ozdoby** wykonane z **paciorków**. Najczęściej występują one w grobach kobiet, stanowiąc zdaniem E.P. Bunjatjan (1985, s. 67–68) jeden z wyznaczników tej płci. Poza nimi bardzo często spotkane są one również w grobach dzieci. W obu tych przypadkach paciorki występują w większych ilościach (zestawach) i najczęściej wchodzi w skład różnego rodzaju naszyjników i kolii, rzadziej stanowią elementy zdobiące strój. W grobach męskich trafiają się rzadko, przy czym zdaniem badaczy poruszających zagadnienie występowania ozdób w grobach scytyjskich, występują one w nich w znacznie mniejszej ilości (1–2) niż w grobach kobiecych i dziecięcych, i stanowią one raczej dekorację odzieży niż element ozdób osobistych (V.G. Petrenko 1967, s. 33; E.P. Bunatjan 1985, s. 67–68; G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 99, 131). Spostrzeżenia te częściowo potwierdzają obserwacje poczynione w trakcie powyższych analiz. Wykazały one bowiem bardzo silne związki ozdób wykonanych z większej ilości paciorków z grobami kobiecymi (występowały one ośmiokrotnie częściej w pochówkach kobiecych niż w grobach męskich), co pozwala traktować je jako wyznaczniki tej płci. Z drugiej strony przytaczane analizy wykazały brak związków pojedynczych paciorków ze zmarłymi o określonej płci – obecność przedmiotów tego typu w grobach męskich i żeńskich kształtuje się na zbliżonym poziomie (po osiem zespołów co stanowi 5,9% grobów męskich i 9,2% pochówków kobiecych).

Jak już wcześniej zaznaczono wykonane z paciorków naszyjniki, kolie i bransolety stanowią najczęściej spotykany rodzaj ozdób w grobach kobiecych. Ich obecność odnotowano w 36,8% pochówków tej płci²¹. W większości przypadków (78,1%) towarzyszyły im inne przedmioty traktowane jako wyznaczniki płci żeńskiej. Do najliczniejszych z nich należą pozostałe rodzaje ozdób związanych z tą grupą biologiczną

(obecne łącznie w 56,25% żeńskich zespołów z tą kategorią inwentarza), zwłaszcza bransolety metalowe (31,25%) i występujące parami zausznice (28,1%), a także inne przedmioty łączone z kobietami: przęśliki (40,6%) i brązowe zwierciadła (34,4%). W niespełna co piątym (18,75%) kobiecym grobie z zestawami paciorków wystąpiła broń (strzały, niekiedy w towarzystwie broni drzewcowej), a trzykrotnie rzadziej (6,25%) – elementy rzędu końskiego.

Ozdoby (naszyjniki i paciorki) wykonane z większej ilości paciorków wystąpiły również w sześciu grobach męskich (dwa z antropologicznymi oznaczeniami płci), a więc w niespełna co dwudziestym z nich. Przedmiotom tym towarzyszyły zawsze obecna broń, a także, spotykane z nieco mniejszą częstotliwością, elementy uprząży (obecne w czterech zespołach, włącznie z pochówkiem okiełznanego konia towarzyszącego pochówkowi „sługi – ochroniarza/giermka” „księcia” z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (J. Chochorowski et al. 1997, s. 88, ryc. 2). W pojedynczych przypadkach zestawy te uzupełnione były o krzemienisty odłupek oraz pojedyncze paciorki (lokowane w innym miejscu niż ozdoby wykonane z tego surowca) i zausznice.

Drugą kategorię ozdób najliczniej występującą w grobach łączonych ze Scytami stanowią **zausznice** (V.G. Petrenko 1978, s. 21, tablica 3). Spotykane są one zarówno w grobach kobiecych, jak również w pochówkach męskich, przy czym, jak przyjęło się uważać (np. G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 99, 131), w tych ostatnich są one bardzo rzadkie i występują na ogół w pojedynczych egzemplarzach. Obserwacje te częściowo potwierdzają również wyniki niektórych badań przeprowadzonych nad występowaniem zausznic w grobach z określeniami antropologicznymi płci ze strefy stepu. Studia S.I. Andruh (1999, s. 19, 22) nad ozdobami z cmentarzyska Mamaj Gora mieszczącego pochówki przedstawicieli średnich warstw scytyjskiego społeczeństwa („ludności szeregowej”) ujawniły bowiem, że zausznice są typem ozdób najbardziej charakterystycznym dla pochówków kobiecych, w których występują one zazwyczaj w parach. Rzadziej spotyka je się w grobach męskich, przy czym ozdoby tego rodzaju w pochówkach przedstawicieli tej płci występują na ogół w pojedynczych egzemplarzach, umieszczanych po lewej stronie głowy. Tylko w pojedynczych przypadkach w grobach kobiecych znajdowały się pojedyncze zausznice, a w męskich – ich pary. Do nieco innych wniosków można dojść analizując skład inwentarzy pochówków z cmentarzysk związanych z tą warstwą społeczną („ludność szeregową”) badanych przez E.P. Bunjatjan (1982, tabl. IX i XI). Według przedstawionych przez nią wyliczeń, poza pochówkami męskimi, pojedyncze zausznice wystąpiły także w sześciu z 15 pochówków kobiecych z tego typu ozdobami. Jednocześnie należy zaznaczyć, że ani w jednym zbadanym przez nią grobie męskim nie odnotowano obecności pary zausznic. Sytuacja ta jest więc analogiczna do tej zaobserwowanej w prezentowanych w niniejszej pracy analizach – jak bowiem wykazało badanie wyników analizy korespondencji (ryc. 3), pojedyncze zausznice (obecne w dziesięciu badanych grobach) nie wykazują żadnego związku z określoną płcią (częstotliwość ich występowania w grobach męskich i kobiecych kształtuje się na zbliżonym poziomie i wynosi odpowiednio 4,4 i 4,6%), podczas gdy ich pary (obecne w 22 zespołach grobowych) nigdy nie występują w grobach męskich; tym samym te ostatnie uznane zostały za wyznacznik płci żeńskiej.

²¹ Na analogicznym poziomie kształtuje się częstotliwość występowania tego typu przedmiotów w pochówkach scytyjskich z V–IV–III w. p.n.e. pochodzących ze strefy stepu (V.S. Ol'hovskij 1991, s. 111).

Elementem różnicującym zespoły grobowe z zausznicami, poza ich liczbą, jest charakter ich inwentarzy, a przede wszystkim płeć zmarłych, którym one towarzyszą. Dla grobów kobiecych (26 grobów, w tym 13 z antropologicznymi określeniami płci), niezależnie od ilości zausznic, charakterystyczna jest obecność wśród wyposażenia grobowego innych rodzajów ozdób (obecne w 88,5% pochówków kobiecych z zausznicami) i innych wyznaczników tej płci, głównie zwierciadeł (53,8%), przeszłików (26,9%) i bryłek barwników (19,2%). Tylko w pojedynczych przypadkach para zausznic stanowiła jedyny element wyposażenia typowy dla tej płci. Równocześnie w co trzecim grobie (34,6%) mieszczącym pochówek kobiety wyposażonej w zausznice odnotowano obecność militariów (strzały, niekiedy w towarzystwie broni drzewcowej). Inne rodzaje przedmiotów, które można traktować jako wyznaczniki płci męskiej (elementy uprzęży i zaciski) wystąpiły w pojedynczych pochówkach kobiecych z zausznicami (ich parami). Zupełnie inny charakter mają groby męskie z zausznicami (sześć grobów, w tym tylko dwa z antropologicznymi oznaczeniami płci). W ich przypadku obowiązkowym elementem wyposażenia były zestawy uzbrojenia, którym niekiedy towarzyszyły także inne przedmioty typowe dla tej płci – części rzędu końskiego i zaciski. Tylko w jednym z nich wystąpiły pojedyncze rodzaje zabytków (zestaw paciorków), które można łączyć z płcią żeńską.

W 26 grobach, a więc mniej więcej w co dziesiątym (11,7%), wystąpiły **metalowe bransolety**. Ilość zespołów kobiecych i męskich z tego typu przedmiotami kształtuje się na zbliżonym poziomie (15 grobów kobiecych i 11 męskich). Nieco inaczej obraz ten wygląda jeżeli weźmie się pod uwagę frekwencję występowania metalowych bransolet w grobach obu płci – w pochówkach kobiecych (17,2% grobów tej płci) przedmioty te spotykane są ponad dwukrotnie częściej niż w grobach męskich (8,1%).

Podobnie jak w przypadku ozdób z większej ilości paciorków, metalowe bransolety spotykane w grobach kobiecych (15 zespołów, w tym dziewięć z antropologicznymi określeniami płci) najczęściej występowały w towarzystwie innych przedmiotów związanych z tą płcią, głównie z innymi rodzajami ozdób (86,7%): zestawami paciorków (66,7%), parami zausznic (46,7%), szpilami (33,3%) i naszyjnikami (koliami) ze złotymi elementami (26,7%). Poza nimi, w grobach mieszczących pochówki analizowanej grupy biologicznej, spotykane są także przeszłiki, zwierciadła (oba po 44,7%) i kamienne półmiski/płytki (26,7%) oraz obecne w co trzecim grobie o takim wyposażeniu strzały (niekiedy w zestawach z bronią drzewcową). W tym ostatnim przypadku broń i metalowe bransolety zawsze występowały w towarzystwie innych przedmiotów o „żeńskim” charakterze.

Jak już wcześniej odnotowano bransolety metalowe stanowiły również jeden z elementów inwentarza spotykanych w grobach męskich. Wystąpiły one w 11 (w siedmiu płec oznaczona antropologicznie) (8,1%) pochówkach tej płci. Podobnie jak w przypadku ozdób z paciorków także metalowe bransolety występujące w grobach męskich najczęściej spotykane są w zespołach z bronią. Tylko w jednym przypadku (VESEL_2_1) (V.A. Kruc, V.N. Pogorelyj 1975; V.A. Kruc 1997, tabela 4, poz. 64) wykonany z żelaza zabytek tego rodzaju, poza pokarmem ofiarnym z nożem, stanowił jedyny element wyposażenia towarzyszący zmarłemu mężczyźnie. W inwentarzach trzech

grobów związanych z analizowaną grupą biologiczną, obok militariów i metalowych bransolet wystąpiły elementy uprzęży, a w dwóch zaciski. W pojedynczych zespołach odnotowano obecność innych wyznaczników płci męskiej – brązowego kotła i krzemiennego odłupka. Również w pojedynczych przypadkach w grobach tej płci, poza militariami i bransoletami, wystąpiły przedmioty o kobiecym charakterze – naszyjnik (kolia) z paciorków, złoty pierścion i bryłka barwnika.

Wykonane z brązu, żelaza, srebra i złota bransolety znane są z całego zasięgu Scytii nadczarnomorskiej (V.G. Petrenko 1978, s. 49–58). W strefie stepu, podobnie jak odnotowano to dla obszaru lasostepu (G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 99), metalowe bransolety częściej spotykane są w grobach kobiecych (o „żeńskim” charakterze wyposażenia) niż w męskich (o „męskim” charakterze inwentarza) (np. A.I. Terenożkin et al. 1973, s. 120–166; S.I. Andruh, G.N. Tošev 1999, s. 10–168). Szczególnie ważne dla tego obszaru są ustalenia E.P. Bunjatjan poczynione dla późnoscytyjskich zespołów związanych ze średnimi warstwami scytyjskiego społeczeństwa („ludnością szeregową”). Według jej wyliczeń, częstotliwość występowania metalowych bransolet w grobach kobiet związanych z tą warstwą społeczną wynosi 34%²² (E.P. Bunjatjan 1985, s. 67), a więc jest ona dwukrotnie większa niż zostało to odnotowane dla analizowanego w niniejszej publikacji obszaru lasostepu. W przypadku grobów męskich ich frekwencja jest ponad trzykrotnie mniejsza (10%) (E.P. Bunatjan 1982, tabela IV). Inną zauważalną różnicą pomiędzy grobami obu płci jest kontekst występowania w nich metalowych bransolet. Mianowicie, w przypadku pochówków kobiecych zabytki te zawsze spotykane są w grobach z innymi rodzajami ozdób, podczas gdy w męskich stanowiły one jedyny ich rodzaj. Dodatkowo, w grobach przedstawicieli tej ostatniej płci obowiązkowym elementem była broń (*ibidem*, tabela IV, IX i XI).

Obserwacje te pokrywają się w dużym stopniu z wyżej zaprezentowanymi wynikami analiz występowania metalowych bransolet w grobach osób różnej płci z obszaru leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza i środkowego dorzecza Donu. Jednocześnie należy zaznaczyć, że przytoczone uwagi na temat występowania metalowych bransolet w grobach męskich i kobiecych ze strefy stepu dotyczą wyłącznie zespołów, które można wiązać ze średnimi i niższymi warstwami scytyjskiego społeczeństwa. Nieco inaczej wygląda kwestia zestawów przedmiotów umieszczanych wraz z metalowymi bransoletami w grobach mężczyzn będących przedstawicielami wyższych warstw. W ich przypadku, bowiem, wykonane ze złota lub elektronu bransolety bardzo często występują w towarzystwie innych rodzajów ozdób – zausznic, pierścieni i metalowych naszyjników (np. B.N. Mozolevskij, S.V. Polin 2005, s. 155–162, ryc. 91; G.A. Evdokimov et al. 2012b, s. 77–89). Jednocześnie, we wszystkich tych zespołach odnotowano obecność zestawów uzbrojenia zaczepnego, uzupełnionych niekiedy o elementy uzbrojenia ochronnego.

Poza metalowymi i wykonanymi z paciorków bransoletami do grupy ozdób kończyn górnych występujących w scytyjskich grobach zaliczyć można również **pierścienie**. W analizowanym zbiorze pochówków ze strefy lasostepu ich obecność

²² Na zbliżonym poziomie (30%) kształtuje się udział bransolet w grobach „amazonek” z całego obszaru leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza (E.E. Fialko 1991, tabl. 2).

odnotowano w 15 zespołach (6,8%). W zdecydowanej większości (14 pochówków, w tym sześć z płcią określoną antropologicznie) pochodzą one z grobów kobiecych, zaś częstotliwość ich występowania w pochówkach tej płci wynosi około 16,1%. W grobach kobiecych analizowana kategoria zabytków występuje w różnej ilości egzemplarzy – od jednego do nawet dziewięciu w grobie „księżniczki” z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (J. Chochorowski et al. 1996, s. 240, 255); dominują jednak zespoły, w których odnotowano obecność trzech–czterech pierścieni umieszczonych na obu rękach zmarłej. Obowiązkowym elementem inwentarzy kobiecych grobów z pierścieniami są inne rodzaje zabytków, charakterystyczne dla tej płci; do najczęściej spotykanych należą występujące w parach zausznice (71,4%), zwierciadła (42,9%), zestawy paciorków i przęśliki (po 28,6%), a także naszyjniki (kolie) ze złotymi elementami i szpile (po 21,4%). Poza nimi w części kobiecych grobów z pierścieniami odnotowano obecność takich kategorii funkcjonalnych przedmiotów inwentarzy jak strzały (21,4%) i części rzędu końskiego (7,1%).

Pojedynczy, wykonany ze złota pierścień wystąpił tylko w jednym grobie, który ze względu na charakter pozostałych elementów inwentarza (zestaw broni zaczepnej składający się ze strzał i broni drzewcowej uzupełniony o pas bojowy) został uznany za mieszczący pochówek męski (ER_1_2). W zespole tym poza bronią i pierścieniem wystąpiła również metalowa bransoleta. Sam pierścień umieszczony był natomiast na serdecznym palcu prawej dłoni (M.N. Mozolevskij 1975, s. 212–216).

Podobnie jak wcześniej scharakteryzowane typy ozdób, pierścienie wykonane z różnych metali i ich stopów spotykane są we wszystkich regionach zajętych przez osadnictwo scytyjskie (w typie scytyjskim), przy czym największa ich ilość pochodzi z obszarów stepu nadczarnomorskiego i Krymu (V.G. Petrenko 1978, tabl. VI). W strefie tej pierścienie występują przede wszystkim w grobach kobiet (o „żeńskim” charakterze inwentarza) i uważane są za jeden z wyznaczników tej płci (E.P. Bunâtân 1985, s. 67). Jednocześnie należy zaznaczyć, że takie pojmowanie tego typu ozdób jest właściwe tylko dla pochówków członków średnich i niższych warstw społecznych – złote pierścienie w strefie stepu bardzo licznie występują w grobach mężczyzn związanych z wyższymi sferami (*ibidem*, s. 67). W zespołach tych najczęściej wchodzi one w skład większych garniturów ozdób obręczowych (bransolet i naszyjników) wykonanych z drogocennych metali i ich stopów (np. B.N. Mozolevskij, S.V. Polin 2005, s. 155–162, ryc. 91; G.A. Evdokimov et al. 2012b, s. 77–89).

Prezentowane powyżej analizy wykazały, że poza wyżej scharakteryzowanymi rodzajami ozdób spotykanych zarówno w grobach kobiecych, jak i (z wyraźnie mniejszą częstotliwością) w pochówkach męskich, wśród badanych zabytków wydzielić można grupę ozdób obecnych wyłącznie w pochówkach kobiecych. Spośród wszystkich rodzajów ozdób, które można włączyć do tej grupy, do najliczniej spotykanych należą **wykonane z drogocennych surowców**, głównie złota, różnego rodzaju zawieszki i paciorki stanowiące **elementy kolii i naszyjników**. Ich obecność odnotowano w 18 zespołach grobowych (w tym osiem, w których płeć oznaczono antropologicznie), a więc w mniej niż co dziesiątym grobie (8,1%); w grobach kobiecych element ten obecny był natomiast w co piątym (20,7%) pochówku. W większości przypadków, ozdoby szyi wykonane ze złotych (rzadziej srebrnych lub elektronowych) elementów

wystąpiły w towarzystwie innych przedmiotów traktowanych jako wyznaczniki płci żeńskiej: zwierciadeł (44,4%), przęślików, szpil i występujących w parach zausznice (po 27,8%), metalowych bransolet (22,2%), zestawów paciorków i bryłek barwników (po 16,8%). W pojedynczych przypadkach zestawy te uzupełnione były o związane z grabami męskimi elementy uprząży, brązowy kocioł i nahajkę (KUPL_8_1). Mniej więcej w co piątym pochówku kobiety wyposażonej w analizowany rodzaj ozdób, odnotowano obecność groci-ków strzał (ich zestawów).

Na obszarze stepu nadczarnomorskiego naszyjniki i kolie wykonane ze złotych, srebrnych i elektronowych elementów stanowią jedną z najbardziej charakterystycznych grup zabytków spotykanych w grobach przedstawicieli wyższych sfer różnego poziomu (np. V.A. Il'inskaâ, A.I. Terenożkin 1983, s. 124–161). Brak jest natomiast tego typu przedmiotów w grobach męskich, aczkolwiek należy zaznaczyć, że w części z nich obecne są wykonane ze złota (i innych drogocennych surowców) paciorki nawiązujące swoim kształtem do form znanych z naszyjników i kolii umieszczanych w grobach kobiecych. Przedmioty te występują jednak w odmiennym kontekście i stanowią one na ogół ozdoby różnych części ekwipunku zmarłych wojowników, np. zdobienia kołczanów i okuć nahajek (B.N. Mozolevskij 1979, s. 53, 133, ryc. 31, 37; B.N. Mozolevskij, S.V. Polin 2005, s. 155–162, ryc. 91). Nie wchodzi one natomiast w skład ozdób szyi i górnej partii tułowia (piersi) jak ma to miejsce w przypadku grobów kobiecych. Pojedyncze, wykonane z drogocennych metali paciorki wchodziły także w skład naszyjników (kolii) umieszczanych w grobach najbogatszych kobiet związanych ze średnimi i niższymi warstwami społecznymi (E.P. Bunâtân 1985, s. 96). Nie należą one jednak do częstych znalezisk i na ogół występują w zestawach z paciorkami wykonanymi z innych surowców, głównie pasty szklanej (S.I. Andruh 1999, s. 24). Wykonane ze złota elementy kolii i inne ozdoby szyi należą również do bardzo rzadkich znalezisk w przypadku pochówków „amazonek” (E.E. Fialko 2012a, s. 126). Należy jednakże zaznaczyć, że sytuacja ta wynika przede wszystkim z faktu, iż zdecydowana większość „amazonek” wywodziła się z przedstawicieli warstwy średniej scytyjskiego społeczeństwa (ludności szeregowej), zaś jednym z wyznaczników pochówków tej grupy społecznej uzbrojonych kobiet, według E.E. Fialko (2012b, s. 34), jest właśnie brak przedmiotów wykonywanych z drogocennych metali.

Drugim rodzajem ozdób spotykanych wyłącznie w grobach kobiecych są **szpile**. Wystąpiły one w 15 zespołach grobowych (około 6,8% wszystkich przeanalizowanych zespołów), a więc mniej więcej w co dziesiątym (11,7%) pochówku kobiecym. W czterech na pięć zespołów szpile wystąpiły z innymi wyznacznikami płci żeńskiej, głównie innymi rodzajami ozdób powiązanych z tą płcią: zestawami paciorków (46,7%), naszyjnikami i koliami ze złotymi elementami, metalowymi bransoletami (po 33,3%) oraz występującymi w parach zausznicami (20%). Z podobną częstotliwością w grobach ze szpilami wystąpiły również łączone z pochówkami kobiecymi zwierciadła (46,7%), przęśliki (33,3%) i bryłki barwników (26,7%). W ani jednym przypadku nie odnotowano natomiast obecności w grobie ze szpilami broni. Tylko raz szpile wystąpiły w grobie z elementami uprząży. Jest to jedyny przypadek, w którym w grobie z tego rodzaju ozdobą (elementem stroju) umieszczono przedmiot o „męskim” charakterze.

Szpile stanowią kategorię ozdób typową dla strefy leśno-stepowej, a zwłaszcza środkowego prawobrzeżnego Podnieprza, z którego pochodzi ponad połowa tego typu przedmiotów. Bardzo rzadko spotykane są one na innych obszarach (step i Krym) – zgodnie z wyliczeniami V.G. Petrenko (1978, tabl. I), z terenów znajdujących się poza leśnostepową strefą środkowego Podnieprza pochodzi zaledwie 3,5% zabytków tego rodzaju. Również S.V. Olhovskij (1991, s. 113) w swojej pracy o obrządku pogrzebowym stepowej Scytii pisze o zaledwie pięciu późnoscytyjskich grobach ze szpilami, co stanowi zaledwie około 0,4% wszystkich grobów z V – IV–III w. p.n.e. z tej strefy. Jeżeli chodzi o płeć zmarłych, to szpile występują najczęściej w grobach kobiecych (o „żeńskim” charakterze inwentarza) – zgodnie z ustaleniami wyżej przytaczanej V.G. Petrenko (1978, tabl. I) stosunek pochówków kobiecych ze szpilami do analogicznie wyposażonych grobów męskich wynosi mniej więcej 10 do 1 (odpowiednio 42 i 4 zespoły). Należy jednak zaznaczyć, że obecność analizowanego typu przedmiotu w grobach męskich odnosi się wyłącznie do najstarszych, wczesnostycyjskich (archaicznych) zespołów grobowych. W okresach późniejszych występują one wyłącznie w pochówkach kobiecych (G. T. Kovpanenko et al. 1989, s. 73, 101), co potwierdzają również powyższe analizy.

W 35 zespołach grobowych, a więc w około 15% analizowanych grobów z obszaru leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza i środkowego dorzecza Donu, odnotowano obecność **prześlików**. Zdecydowana większość z nich (94,3%) wystąpiła w pochówkach kobiecych. Częstotliwość ich występowania w grobach związanych z tą grupą biologiczną wynosi 37,9%. Tylko w dwóch przypadkach przedmioty takie były obecne w grobach męskich (obydwa zespoły z antropologicznymi oznaczeniami płci), przy czym w obu prześliki stanowiły jedyny przedmiot wyposażenia, który można łączyć z płcią żeńską. Ich obowiązkowym elementem były natomiast zestawy broni zaczepnej, uzupełnione o zaciski i elementy rzędu końskiego (jeden zespół grobowy).

Prześliki w grobach kobiecych wystąpiły w dwóch kontekstach. W pierwszym z nich przedmioty te stanowią jedyny element wyposażenia o żeńskim charakterze. Sytuację taką odnotowano w dziewięciu przypadkach (w sześciu z nich płeć została oznaczona antropologicznie). Dodatkowo, co trzeci z nich, na podstawie obecności w inwentarzu, poza prześlikami i niecharakterystycznymi typami przedmiotów, można przypisać „amazonkom”. Drugą grupę kobiecych grobów z prześlikami (24 pochówki, w tym 15 z antropologicznym określeniem płci) stanowią zespoły, w których poza tego typu zabytkiem, odnotowano obecność co najmniej jednego innego wyznacznika tej płci: zestawów paciorków (54,2%), zwierciadeł (45,8%), metalowych bransolet (29,2%), bryłek barwników (25%), kamiennych półmisków/płytek, szpil, występujących w parach zausznicy i naszyjników (kolii) ze złotymi elementami (po 20,8%) oraz pierścieni i igieł (po 16,7%). Poza wyżej wymienionymi przedmiotami w co trzecim grobie z prześlikami i innymi wyznacznikami badanej grupy biologicznej, a więc na zbliżonym poziomie jak w przypadku grupy pierwszej, wystąpiły elementy uzbrojenia – strzały (niekiedy w towarzystwie broni drzewcowej).

Prześliki powszechnie uważane są za przedmioty jednoznacznie powiązane z pochówkami kobiecymi. Potwierdzają to, m.in. wyniki badań E.P. Bunjatjan, która na podstawie analizy późnoscytyjskich pochówków przedstawicieli scytyj-

skich średnich warstw („ludności szeregowej”) ze strefy stepu zaliczyła prześliki do grupy czystych, tj. obecnych wyłącznie w pochówkach jednej płci, cech wskazujących na żeńską płeć zmarłego. Nie mniej ważną poczynioną przez nią obserwacją jest stwierdzenie masowości występowania tego typu przedmiotów w grobach kobiecych – według jej wyliczeń prześliki obecne były aż w 68,3% zespołów związanych z tą płcią (E.P. Bunâtân 1981, s. 15; 1985, s. 67). Na zbliżonym poziomie utrzymuje się również udział prześlików w grobach „amazonek”, wynoszący wg wyliczeń E.E. Fialko (1991, tabl. 2) 62%, przy czym należy zaznaczyć, że badaczka ta w swoich badaniach uwzględniła zespoły pochodzące zarówno ze strefy lasostepu, jak i z obszaru stepu nadczarnomorskiego włącznie z północnym Krymem. W obu przypadkach odnotowane wartości są większe niż to odnotowano w przypadku analizowanego zbioru grobów ze strefy lasostepu (37,9%). Warto jeszcze zauważyć, że konteksty występowania prześlików w grobach kobiecych ze strefy stepu (E.P. Bunâtân 1982, tabl. XI) są analogiczne do tych odnotowanych dla zespołów grobowych z obszaru lasostepu.

Drugim rodzajem narzędzi typowych dla grobów kobiecych są brązowe i żelazne **igły**. Obecność tego typu przedmiotów odnotowano tylko w pięciu zespołach (2,25%), przy czym we wszystkich przypadkach są to groby zawierające pochówki kobiece (dla czterech z nich dysponowano antropologicznymi oznaczeniami). Częstotliwość ich występowania w grobach tej płci wynosi 5,7%. Obowiązkowym elementem inwentarzy kobiecych pochówków z igłami są przedmioty typowe dla płci żeńskiej, przede wszystkim zwierciadła (100%), bryłki barwników i prześliki (po 80%) oraz ozdoby z większej ilości paciorków i metalowe bransolety (po 60%). Dodatkowo, w trzech z nich, zestawy te uzupełnione były o elementy uzbrojenia (głównie strzały).

W strefie stepu igły także nie należały do zbyt licznej kategorii przedmiotów występujących w grobach – S.V. Olhovskij (1991, s. 107) wymienia 12 zespołów z V–IV–III w. p.n.e. z tego typu narzędziami co stanowi niespełna 1% wszystkich zbadanych przez niego grobów z tej strefy. Również wśród późnoscytyjskich pochówków członków średnich warstw („ludności szeregowej”) grup ludności z Dolnego Podnieprza, igły nie należą do zbyt licznych – ich obecność w grobach tej warstwy społecznej odnotowano jedynie w przypadku pojedynczego grobu kobiecego związanego z jej górnym poziomem (E.P. Bunâtân 1982, s. 182, tabl. XI). Zwraca uwagę fakt, iż inwentarz tego pochówku (poza igłą w jego skład wchodził także prześlik, naszyjnik (kolia) z paciorków, brązowa zausznica, zwierciadło, bryłka czerwonego barwnika i pokarm ofiarny z żelaznym nożem) jest analogiczny do tych stwierdzonych w analizowanej grupie grobów z igłami z obszaru lasostepu. Igły wystąpiły również w 5% pochówków „amazonek” zbadanych przez E.E. Fialko (1991, tabl. 2).

Poza prześlikami i ozdobami do najbardziej typowych elementów inwentarzy pochówków kobiecych zaliczane są **brązowe zwierciadła**. Ich obecność odnotowano w 13,5% badanych zespołów grobowych. We wszystkich 30 przypadkach przedmioty tego typu umieszczone były w grobach kobiecych (w 16 płeć określono antropologicznie). W całym zbiorze pochówków tej płci uwzględnionych w prezentowanych w niniejszym studium analizach zwierciadła wystąpiły w mniej więcej co trzecim (34,5%) grobie. Powszechnym elementem wyposażenia obecnym w grobach z tego rodzaju przedmiotami były inne typy

zabytków powiązane z kobietami, przede wszystkim ozdoby: zausznice (ich pary) (43,3%), zestawy paciorków (36,7%), naszyjniki i kolie ze złotymi elementami (26,7%), metalowe bransolety i szpile (po 23,3%) oraz pierścionie (20%). W nieco mniej niż połowie pochówków ze zwierciadłami wystąpiły inne artefakty zaliczane do grupy przedmiotów toaletowych (względnie kultowych) – bryłki barwników (43,4%) i kamienne płytki (półmiski) (16,7%). Tylko w trzech przypadkach zwierciadła stanowiły jedyny element wyposażenia o kobiecym charakterze, przy czym wszystkie trzy zespoły, w których odnotowano taką sytuację noszą ślady działalności rabusiów grobowych. W 30% pochówkach z analizowanym rodzajem przedmiotu odnotowano obecność militariów – strzał, i niekiedy współwystępujących z nimi grotów broni drzewcowej. Ponadto, w dwóch grobach ujawniono obecność elementów rzędu końskiego, przy czym zabytki te wykluczały się z militariami.

Podobnie jak w przypadku analizowanego obszaru, również w strefie stepu zwierciadła stanowią jeden z obowiązkowych i typowych wyłącznie dla kobiet (E.P. Bunâtân 1981, s. 15; 1985, s. 67) przedmiotów inwentarza. Zgodnie z wyliczeniami E.P. Bunâtân (1985, s. 67) wystąpiły one w 29,3% grobów kobiet związanych z warstwą średnią („ludnością szeregową”)²³ – ich udział w grobach tej płci kształtuje się na zbliżonym poziomie do tego odnotowanego dla analizowanego zbioru pochówków kobiecych z obszaru leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza i środkowego dorzecza Donu okresu scytyjskiego. Kończąc analizę współwystępowania zwierciadeł z innymi funkcjonalnymi kategoriami przedmiotów inwentarza należy odnotować, że zwierciadła bardzo licznie wystąpiły w pochówkach „amazonek” – zgodnie z wyliczeniami E.E. Fialko (1991, tabl. 2) przedmioty takie obecne były aż w 65% grobów uzbrojonych kobiet pochodzących z całego obszaru Scytii nadczarnomorskiej. Wartość ta jest niespełna dwukrotnie większa niż w przypadku grobów pochodzących wyłącznie z obszaru lasostepu, w którym przedmioty takie, sądząc w oparciu o przedstawione w niniejszym studium analizy, wystąpiły w 34,6% wszystkich zespołów mieszczących pochówki kobiece i w 30% grobów „amazonek”.

Pozostały do rozpatrzenia jeszcze dwa rodzaje zabytków, które można łączyć z konkretną, w tym przypadku żeńską, płcią: **bryłki barwników** i **kamienne płytki lub półmiski**. Obie kategorie przedmiotów nie należą do zbyt licznych – ich obecność odnotowano bowiem w mniej niż co dziesiątym analizowanym pochówku (bryłki barwników obecne były w 7,2%, kamienne płytki (półmiski) – w 4,5%).

Obecność bryłek różnego rodzaju barwników (głównie czerwonego) ujawniono w 16 zespołach grobowych, z których zdecydowana większość (87,5%) pochodzi z pochówków kobiecych (14 przypadków, w ośmiu płęć określona antropologicznie). W inwentarzach grobów tej płci przedmioty te występowały z reguły w zestawach z brązowymi zwierciadłami (92,6%), uzupełnionymi w części przypadków o kamienne płytki (półmiski) (28,6%). Poza nimi w grobach kobiecych z bryłkami barwników wystąpiły również inne wyznaczniki płci żeńskiej:

zestawy paciorków i przęśliki (po 42,9%), igły, metalowe bransolety, zausznice (ich pary) i szpile (po 28,9%) oraz naszyjniki i kolie ze złotymi elementami (21,5%). W mniej więcej co trzecim zespole (35,7%), poza wymienionymi przedmiotami, wystąpiły również elementy uzbrojenia (głównie strzały). Bryłki barwników, których obecność odnotowano w grobach męskich (dwa zespoły, w tym jeden z płcią oznaczoną antropologicznie), zawsze występowały w towarzystwie zestawów broni zaczepnej i ochronnej, i z innymi przedmiotami związanymi z tą płcią. Ponadto, w jednym z nich stwierdzono obecność metalowej bransolety, a więc przedmiotu wykazującego silniejsze związki z płcią żeńską niż męską.

Podobnie jak bryłki barwników, również kamienne płytki i półmiski w większości przypadków pochodzą z grobów kobiecych – spośród dziesięciu zespołów z tego typu przedmiotami, dziewięć (w tym cztery z antropologicznymi określeniami płci) (90%) mieści pochówki kobiet. Ich frekwencja w tej grupie grobów wynosi z kolei 10,3%. Analogicznie jak w przypadku wyżej opisanych bryłek barwników, kamienne płytki (i półmiski) spotykane są w zestawach z innymi przedmiotami o kobiecym charakterze: głównie przęślikami, zwierciadłami i zestawami paciorków (po 55,6%), bryłkami barwników (44,4%) i parami zausznic (33,3%). W czterech przypadkach (44,4%), poza wymienionymi kategoriami zabytków, w grobach kobiecych zawierających analizowany rodzaj przedmiotu wystąpiły także militaria uzupełnione w jednym przypadku o elementy rzędu końskiego. W jednym zespole mieszczącym pochówek męski wyposażony w kamienną płytkę (STEB_12_1), przedmiot ten wystąpił w towarzystwie elementów uzbrojenia i brązowego kotła. Interesujące jest to, że na płytce tej, znajdującej się na pokryciu jamy grobowej, umieszczony był fragmentarycznie zachowany miecz (S.A. Skory 1997, s. 87–88, ryc. 40).

Zarówno bryłki barwników, jak i kamienne płytki (półmiski) należą do niezbyt licznych, ale charakterystycznych kategorii przedmiotów inwentarza spotykanych w grobach z terenów stepu nadczarnomorskiego. W pochówkach z tej strefy, analogicznie jak na obszarze lasostepu, zabytki te grupują się przede wszystkim w grobach kobiecych²⁴ (E.P. Bunâtân 1985, s. 67). Tylko w pojedynczych przypadkach odnotowano ich obecność w pochówkach męskich (S.V. Ol’hovskij 1991, s. 111–112). Dla grobów kobiecych szczególnie charakterystyczne są zestawy składające się z kamiennych płytek (półmisków) i bryłek barwników. W wielu przypadkach, te ostatnie (bryłki barwników) umieszczane są w grobach właśnie na kamiennych płytkach lub półmiskach (niekiedy znajdując się na nich tylko ślady farby) (Ü.V. Boltrik, E.E. Fialko 2011, s. 171). Zdaniem części uczonych takie umieszczenie farby na kamiennych półmiskach i płytkach (względnie obecność na nim śladów barwnika) wskazywać ma na ich funkcję jako palet do ucierania bryłek barwników kosmetycznych (V.A. Il’inskaâ 1968, s. 150–151). Z drugiej strony należy zaznaczyć, że według innych badaczy przedmioty te mogły również posiadać kultowy charakter i być wykorzystywane w różnego rodzaju działaniach rytualnych związanych z ogniem (czerwona farba jako symbol ognia) (V.G. Petrenko 1967, s. 36). Bardziej prawdopodobna wydaje się być jednak utylitarna (kosmetyczna)

²³ Większość z grobów ludności szeregowej, w których odkryto zwierciadła wiąże się z bogatszą, najwyższą, częścią tej warstwy społecznej (E.P. Bunâtân 1982, s. 182, tabl. XI). Przedmioty te towarzyszą również zmarłym kobietom związanym z wyższymi warstwami (np. V.A. Il’inskaâ, A.I. Terenożkin 1983, s. 130, 141, 149).

²⁴ E.P. Bunjatjan (1985, s. 67) bryłki barwników traktuje jako jeden z wyznaczników płci żeńskiej zaliczając go do cech czystych charakterystycznych wyłącznie dla tej grupy biologicznej.

funkcja tych przedmiotów (V.A. Il'inskaâ 1968, s. 151–152). Jak zaznacza E.E. Fialko (1991, s. 12; Ŭ.V. Boltrik, E.E. Fialko 2011, s. 171) potwierdzeniem takiej roli kamiennych płytek i półmisków umieszczanych w grobach kobiecych może być zawarty w *Dziejach* Herodota opis stosowanych przez Scytyjki zabiegów kosmetycznych: „ich zaś niewiasty [Scytów – M.B.] rozcierają na szorstkim kamieniu [podkreślenie autora] kawałki drzewa cyprysowego, cedrowego i kadzidłowego, i dolewają wody. Tą roztartą tłustą masą smarują sobie ciało i twarz. Dzięki temu nie tylko nabierają one miłego zapachu, lecz zarazem na drugi dzień, po usunięciu przyklepionej masy, są czyste i lśniące” (Herodot, IV, 75).

Poza wyżej scharakteryzowanymi kategoriami przedmiotów, które (za wyjątkiem strzał i broni drzewcowej) można uznać za wyznaczniki określonej płci, w prezentowanych analizach współwystępowania w grobach męskich i kobiecych różnych rodzajów zabytków zostały wzięte pod uwagę również inne, wybrane elementy inwentarzy. Należą do nich niektóre rodzaje naczyń czarnopokostowanych, naczynia toczone na kole oraz kamienne sferoidy. O uwzględnieniu tych przedmiotów zdecydował fakt, iż wszystkie przeprowadzone analizy zespołów z antropologicznymi określeniami płci wskazały na ich wyraźny związek z pochówkami kobiecymi (tabele 2–6). Zależności tych nie potwierdziły jednak dalsze badania (analiza korespondencji – ryc. 3), które wskazały na brak korelacji pomiędzy występowaniem wyżej wymienionych rodzajów zabytków w grobach a płcią złożonych w nich zmarłych²⁵.

Jako pierwsze scharakteryzowane zostaną **kamienne sferoidy**. W pierwszej kolejności należy wskazać na ich nie do końca określoną funkcję. Według bowiem części badaczy przedmioty te, podobnie jak wyżej scharakteryzowane kamienne płytki i półmiski, mogły być wykorzystywane w różnego rodzaju działaniach rytualnych związanych z ogniem (V.G. Petrenko 1967, s. 36). Wskazywać ma na to z jednej strony występowanie tego typu przedmiotów z bryłkami czerwonego barwnika, konkretnie siarki i realgaru oraz kawałkami węgla drzewnych, z drugiej – znajdujące się na nich ślady działania ognia (spalenizny). Równocześnie nie można wykluczyć, że obecność na nich śladów spalenizny, w połączeniu z ich umieszczeniem w różnych naczyniach, może być wynikiem ich użytkowania jako elementów przenośnej kadzielnicy (S.A. Skoryj 1997, s. 52) czy też jako przedmiotów potrzebnych przy termicznej obróbce pokarmu lub ogrzewaniu pomieszczeń (G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 113). Z drugiej strony należy zaznaczyć, że występowanie tego typu zabytków w zestawach z farbami może wskazywać na ich używanie jako rozcieraczy potrzebnych do ucierania barwników kosmetycznych (S.A. Skoryj 1997, s. 53). Za bezpodstawną należy uznać natomiast interpretację tych przedmiotów jako pościoków do procy (np. A.I. Melûkova 1964, s. 68).

Kamienne sferoidy wystąpiły w 12 zespołach grobowych, a więc tylko w 5,4% wszystkich pochówków poddanych analizom. Jak już wspomniano analiza występowania tego typu przedmiotów w grobach z antropologicznymi określeniami płci wykazała ich związek z pochówkami kobiecymi. Jednakże po uwzględnieniu w badaniu zespołów grobowych, w których płeć została określona na podstawie składu inwentarzy okazało się, że kamienne sferoidy obecne są także w grobach męskich. Udział

pochówków ze sferoidami w zależności od płci kształtuje się na poziomie 58,3 do 41,7% na korzyść grobów kobiecych. Również częstotliwość występowania kamiennych sferoidów we wszystkich grobach danej płci wskazuje na silniejsze powiązania tych przedmiotów z płcią żeńską – wystąpiły one w 8% grobów tej grupy biologicznej, podczas gdy udział wyposażonych w nie pochówków męskich jest ponad dwukrotnie mniejszy (3,7%). Również kontekst występowania omawianej kategorii zabytków jest różny w zależności od płci: w grobach męskich przedmioty te zawsze występują razem z zestawami uzbrojenia, w kobiecych – razem ze zwierciadłami (85,7%) oraz kamiennymi płytkami (półmiskami) i/lub kawałkami barwników (po 71,4%). Tylko w jednym przypadku kamienne sferoidy w grobie kobiecym wystąpiły w zestawie bez zwierciadła. Dodatkowo, w części pochówków tej płci, poza wyżej wymienionymi kategoriami przedmiotów, odnotowano również obecność różnego rodzaju ozdób (83,3%) i prześlików (71,4%), a w trzech (42,9%) z nich wystąpiły również elementy uzbrojenia.

Zaprezentowane uwagi na temat związków zachodzących pomiędzy kamiennymi sferoidami i płcią zmarłych tylko w pewnym stopniu pozwalają na interpretację tego typu przedmiotów. Mianowicie fakt, iż kamienne sferoidy w grobach męskich zawsze występują w towarzystwie innych rodzajów broni, wskazuje na ich wyraźny związek właśnie z grupą militariów. Bardziej problematycznie rysuje się natomiast kwestia ich występowania w grobach kobiecych – w ich przypadku można bowiem dopuścić część z wyżej przedstawionych możliwości interpretacyjnych. W pierwszej kolejności należy wskazać na możliwość traktowania ich jako przedmiotów pomocnych przy przygotowywaniu pokarmu. Świadczyć może o tym pochówek nr 1 z kurhanu koło wsi Makeevka, w którym kamienne sferoidy wystąpiły obok glinianych naczyń (E. Pokrov'ska 1949, s. 131; G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 113). Jeszcze inną możliwość interpretacyjną wskazywać może znalezisko z kurhanu nr 1 koło miejscowości Višnopol', w którym trzy kamienne sferoidy znajdowały się w częściowo opalonej drewnianej czaszy (V.P. Grigor'ev, S.A. Skoryj 2011, s. 181). Kontekst w jakim w grobie tym wystąpiły kamienne sferoidy wskazuje albo na ich sakralne znaczenie jako elementów kadzielnicy albo też utylitarne jako elementów grzewczych²⁶. Wreszcie, ich obecność w zestawach z kamiennymi półmiskami i kawałkami barwników pozwala dopuścić możliwość ich wykorzystania w celach kosmetycznych (rozcieracze do farb).

Podobnie jak kamienne sferoidy, również w 12 grobach (5,4%) wystąpiły **naczynia toczone na kole** (szara lub czerwona ceramika toczona na kole). W siedmiu przypadkach wystąpiły one w grobach kobiecych (w czterech z nich płeć oznaczona antropologicznie), w pięciu – w męskich. Analiza frekwencji występowania tego typu naczyń w zależności

²⁵ W analizach tych pominięte zostały naczynia czarnopokostowane.

²⁶ Wydaje się, że z podobną grupą funkcyjną kamiennych sferoidów można łączyć znalezisko takiego przedmiotu pochodzące z trzyny związanej z bocznym grobowcem kurhanu „Skifskaja Mogila” (k. nr 33). Pochodzący z niego kamienisty sferoid znaleziony został bowiem razem z kilkoma naczyniami glinianymi i posiadał ślady działalności ognia (S.A. Skoryj, A. Hohorovskij 2009, s. 256, 259). Jednocześnie należy zaznaczyć, że druga jego strona posiadała ślady użytkowania w postaci startej powierzchni. Zespół grobowy, z którego pochodzi ten przedmiot mieścił natomiast pochówek ok. 50-letniego mężczyzny (*ibidem*, s. 255).

od płci zmarłych, analogicznie jak w przypadku kamiennych sferoidów, wskazuje na ich silniejszy związek z grobami kobiecymi (8% grobów tej płci) niż z pochówkami męskimi (3,7%). Obowiązkowym elementem inwentarzy grobów kobiecych zawierających naczynia toczone na kole są, występujące na ogół w większej ilości, wyznaczniki płci żeńskiej: przede wszystkim przęśliki (57,1%) oraz zwierciadła, ozdoby z większej ilości paciorków i kawałki barwników (po 42,9%). W dwóch przypadkach w grobach kobiecych z analizowanym rodzajem naczyń wystąpiły militaria, a w jednym – elementy uprząży. Dla grobów męskich zawierających naczynia toczone na kole obowiązkowym elementem wyposażenia grobowego są natomiast militaria, a zwłaszcza ich zestawy.

Gliniane naczynia toczone na kole nie należą do częstych znalezisk w strefie stepu (S.V. Olhovskij 1991, s. 112). Przykładowo, w kompleksie cmentarzysk Rogačynskiego kurhanowego pola na 81 zespołów grobowych tylko w dwóch znaleziono tego typu naczynia (Ü.V. Boltrik, E.E. Fialko 2010, s. 294–295). Pochodząca ze stepowych zespołów grobowych szara/czerwona ceramika toczona na kole, w przeciwieństwie do innych rodzajów naczyń importowanych (naczynia czarnopokostowane – por. niżej) nie była dotąd przedmiotem badań, które poruszałaby kwestię jej występowania w grobach określonej płci. Nie mniej jednak, pobieżny przegląd zespołów grobowych ze strefy stepu wyposażonych w analizowany rodzaj naczyń, w przypadku których płeć zmarłych określona została antropologicznie, wskazuje na dominację pochówków kobiecych (np. A.I. Melùkova 1975, s. 73–74, 90, 94, 96, 102–103; A.I. Terenožkin et al. 1977, s. 186; A.I. Kubyšev et al. 1982, s. 140; S.I. Andruh, G.N. Tošev 1999, s. 33–35, 100–104; E.E. Fialko 2011, s. 289) nad grobami męskimi (np. A.I. Melùkova 1975, s. 76, 77, 90–91; A.I. Kubyšev et al. 1982, s. 144; S.V. Polin 1984, s. 103, 114; A.I. Il'inskaâ, A.I. Terenožkin 1983, s. 163; E.E. Fialko 2011, s. 288). Sytuacja ta jest analogiczna do powyższej, tzn. wskazuje na silniejszy związek analizowanej grupy naczyń importowanych z płcią żeńską niż męską.

Ostatnim rodzajem zabytków, które zostaną przeanalizowane w niniejszej publikacji są **naczynia czarnopokostowane**. Jak wcześniej wykazano, analizy składu inwentarzy poczynione dla zespołów z obszaru leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza i środkowego dorzecza Donu z określeniami antropologicznymi płci wykazały istnienie pewnych zależności pomiędzy naczyniami czarnopokostowanymi a płcią wyposażonych w nie zmarłych. Mianowicie, w trakcie tych analiz okazało się, że ten rodzaj naczyń importowanych w większości przypadków pochodzi z grobów kobiecych – na 16 naczyń tego typu dziesięć z nich (62,5%) wystąpiło w grobach tej grupy biologicznej. Tendencja ta jest jeszcze bardziej czytelna w przypadku takich form naczyniowych jak kantarosy, kylikсы i czasze – stosunek pochówków kobiecych z tego typu naczyniami do analogicznie wyposażonych grobów męskich wynosi osiem do trzech. Obraz ten ulegnie jednak pewnej zmianie, jeżeli spojrzeć się na niego z perspektywy regionalnej. O ile większość regionów Środkowego Podnieprza i międzyrzecza Dniepru i Donu charakteryzuje się dominacją wśród zespołów grobowych z ceramiką czarnopokostowaną pochówków kobiecych, to w przypadku analogicznych zespołów z basenu Worskli obserwuje się sytuację odwrotną – w strefie tej ceramika czarnopokostowana

spotykana jest częściej w grobach męskich (PER_3_2, 15_1) niż kobiecych (OLEF_16)²⁷.

Nieco inaczej sytuacja ta będzie wyglądać, jeżeli zostaną przeanalizowane inne tak wyposażone zespoły ze strefy lasostepu, ale bez określonej antropologicznie płci. W przypadku tej prawobrzeżnej części na 16 zespołów, w inwentarzach których obecne były zestawy przedmiotów pozwalające na określenie płci zmarłych, naczynia czarnopokostowane wystąpiły w takiej samej liczbie (po osiem) w grobach o męskim (zestawy broni zaczepnej uzupełnione o pancerze i/lub elementy rzędu końskiego) i kobiecym (tworzące różne układy zestawów ozdób, kamienne półmiski i płytki, zwierciadła, fragmenty barwników i przęśliki) charakterze wyposażenia (G.T. Kovanenko et al. 1989, tabela 4). Z kolei takie formy jak kylikсы i czasze w tej strefie spotykane są najczęściej w grobach o męskim charakterze wyposażenia – stosunek grobów „męskich” do „kobiecych” wynosi pięć do jednego. Odwrotną sytuację stwierdzono natomiast w przypadku zespołów znad Dońca, gdzie takie formy naczyń jak kantarosy i kylikсы znane są wyłącznie z grobów kobiecych wyłącznie z takimi, w których ich lokalizacja w grobie z większą ilością zmarłych wskazuje na związek ze zmarłymi tej płci (L.I. Babenko 2005, s. 64; E.E. Fialko 2011, s. 35, ryc. 1, 2). W przypadku innych form nie są widoczne żadne zależności (A.V. Bandurovskij, Ü.V. Bujnov 2000, s. 59–61). W pozostałych regionach strefy leśnostepowej nie stwierdzono natomiast żadnych koligacji pomiędzy płcią zmarłych a formami ceramiki czarnopokostowanej (V.A. Il'inskaâ, 1968, s. 28, 35, 38, 44 165–166; tabl. VI, 1; XV, 9; XXIII, 1, 6; XXXVIII, 2; E.I. Savčenko 2001, s. 131).

Jak już wcześniej wspomniano, naczynia czarnopokostowane pochodzące z zespołów grobowych z obszaru stepu nadczarnomorskiego były już przedmiotem badań, które poruszały kwestię ich występowania w grobach określonej płci. W pierwszej kolejności wymienić należy prace wielokrotnie przytaczanej już E.E. Fialko (2006; Ü.V. Boltrik, E.E. Fialko 2010, s. 295–303). Według tej badaczki brak jest podstaw, aby samą obecność naczynia czarnopokostowanego w grobie można było łączyć z konkretną płcią zmarłego. Co prawda, na niektórych cmentarzyskach odnotowano obecność tego typu naczyń wyłącznie w pochówkach osób o określonej płci (np. Rogačynskie kurhanowe pole z ceramiką czarnopokostowaną występującą wyłącznie w grobach męskich), to jednak zdaniem Ü.V. Boltrika i E.E. Fialko (2010, s. 301), w takich przypadkach można mówić o lokalnej specyfice obrządku pogrzebowego. Inną obserwacją poczynioną przez E.E. Fialko (2006, s. 361, 362; Ü.V. Boltrik, E.E. Fialko 2010, s. 302–303) jest stwierdzenie, zgodnie z którym, tylko w przypadku niektórych form można mówić o istnieniu wyraźnej zależności pomiędzy płcią zmarłych a typem umieszczanych w grobach naczyń czarnopokostowanych. I tak, typami pojemników występujących wyłącznie w pochówkach osób o określonej płci, są spotykane w grobach męskich kraterki oraz znane tylko z pochówków kobiecych kantarosy z kanelowanym brzuścem. Pozostałe formy naczyń występują zarówno w grobach męskich, jak i kobiecych, aczkolwiek w przypadku tych pierwszych preferowano głębokie czasze,

²⁷ Obserwację tę potwierdzają również znaleziska zespołów grobowych dla których nie dysponowano analizami antropologicznymi (np. B.A. Šramko 1994a, s. 117, 120–122; V.Ü. Murzin et al. 1995, s. 84–85; 2002, s. 57–61).

a u kobiet małe czasze, które mogły służyć zarówno do picia, jak i spożywania stałych pokarmów. Z grobami przedstawicielki płci żeńskiej wiążą się również występujące w pochówkach „amazonek” różne rodzaje naczyń czarnopokostowanych, których wspólnym mianownikiem są ich nieznaczne wielkości.

Wyżej przedstawione uwagi na temat zależności pomiędzy płcią zmarłych „stepowych” Scytów, a rodzajem złożonych z nimi naczyń czarnopokostowanych, tylko częściowo pokrywają się z sytuacją zaobserwowaną dla pochówków (zarówno tych z określeniami antropologicznymi jak i bez nich) ze strefy lasostepu (por. wyżej). I tak, zarówno w strefie stepu jak i lasostepu nie odnotowano wyraźnych zależności pomiędzy płcią zmarłych a złożonymi z nimi rodzajami naczyń czarnopokostowanych. Z drugiej strony, analiza występowania takich form jak łączone przez E.E. Fialko z grobami kobiecymi kantarosy z kanelowanym brzuścem wykazały, że z trzech pochówków z tego typu naczyniami (V.G. Petrenko 1967, s. 80–83, 88–91, tablica 13, 1, 2, 4; E.E. Fialko 2011, s. 35, ryc. 1, 2) tylko jeden można określić jako kobiecy. Równocześnie, z tą płcią powiązano kantarosy i kyliksy, przy czym występowanie tej grupy naczyń w grobach kobiecych ma wyłącznie regionalny charakter (ich występowanie w grobach tej płci odnotowano tylko w basenie Dońca). Nieco inaczej wygląda natomiast kwestia płci osób pochowanych z czarnopokostowanymi lub czerwonofigurowymi kraterami i mniejszymi zbliżonymi do nich formami – spośród czterech pojemników tej formy pochodzących z leśnostepowego Podnieprza (N.A. Ojako 1970, tabl. VI, 673, 674; XI, 665; G.T. Kovpanenko et al. 1996, s. 112, ryc. 3, 24)²⁸, dwa wystąpiły w grobach o męskim charakterze wyposażenia (G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 270–271, 296–297), jeden w grobie kobiecym (Bobrica, k. 93 – *ibidem*, s. 264–265), a jeszcze jeden w grobie podwójnym, męsko-kobiecym, przy czym w jego przypadku niemożliwe było przypisanie krateru konkretnemu zmarłemu (Ivanovka, k. 5 – G.T. Kovpanenko et al. 1996, s. 108–113).

Do ciekawych wniosków doszła N.A. Gavriliuk (2008). Analizując występowanie naczyń czarnopokostowanych w grobach Scytów ze strefy stepu pod kątem ich znaczenia w systemie ich zróżnicowania społecznego i ekonomicznego, zaobserwowała ona istnienie pewnej zależności pomiędzy płcią a przeznaczeniem niektórych rodzajów ceramiki tego typu. Zgodnie z jej obserwacjami (N.A. Gavriliuk 2008, s. 246, 254), takie naczynia jak kantarosy i kyliksy w grobach męskich zawsze występują w kontekście pozwalającym na ich łączenie z pierwotną funkcją tych pojemników, tj. spożywaniem pokarmów płynnych. Zupełnie inaczej wygląda natomiast przeznaczenie funkcjonalne tego typu naczyń występujących w grobach kobiecych (i dziecięcych). Według N.A. Gavriliuk (*ibidem*, s. 246, 254) ich stan zachowania (obecność śladów naprawy, oderwane uchwyty i/lub stopki) wskazuje na to, że pełniły one inną funkcję niż naczynia przeznaczone do picia. Dodatkowo, obecność w inwentarzach wielu kobiecych pochówkach z tego typu pojemnikami (niekiedy umieszczanymi w nich) takich przedmiotów jak igły, wrzeciona, przęśliki oraz spotykane rzadziej paciorki, wskazywać ma jej zdaniem na związek tych naczyń z szyciem i przędzeniem (pojemniki na akcesoria krawieckie).

Równocześnie naczynia czarnopokostowane spotykane w grobach kobiecych (i dziecięcych) mogły pełnić również jakieś funkcje w różnych działaniach rytualnych – świadczyć mają o tym znaleziska tego typu form ceramicznych współwystępujące w zestawach z magicznymi przedmiotami takimi jak zwierciadła i wrzeciona (*ibidem*, s. 246, 254).

Wnioski płynące z analizy czarnopokostowanych kyliksów i kantarosów pochodzących z zespołów grobowych z obszaru leśnostepowej strefy środkowego Podnieprza i środkowego dorzecza Donu tylko w części pokrywają się z wyżej przytoczonymi spostrzeżeniami N.A. Gavriliuk. Mianowicie, w przypadku grobów męskich wyżej wymienione typy naczyń zawsze występują z militariami. Dla pochówków kobiecych charakterystyczne jest natomiast występowanie tego rodzaju naczyń w zestawach ze zwierciadłami, przęślikami i igłami, a więc przedmiotami, które można łączyć z szyciem, toaletą lub działaniami rytualnymi. Jednocześnie, należy zaznaczyć, że wymienione rodzaje zabytków nie stanowią obowiązkowego elementu wyposażenia grobów kobiecych z czarnopokostowanymi kantarosami i kyliksami – z analizowanego obszaru znane są bowiem zespoły (np. SMER_9_1 – E.E. Fialko 2011, s. 35), w których takie pojemniki wystąpiły bez nich. Ani razu w badanym zbiorze grobów kobiecych nie odnotowano natomiast sytuacji, w której w czarnopokostowanym naczyniu do picia, umieszczony byłby któryś z wyżej wymienionych zabytków. Przedmioty te (paciorki) spotykane są natomiast w pojemnikach wykonanych ze zniszczonych naczyń czarnopokostowanych (np. wykonana z przydennej partii kantarosa? z zeszlifowaną polewą, miseczka z grobowca „księżniczki” z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – G. Ossowski 1888, s. 31) lub w lepionych ręcznie miskach (np. V.A. Il’inskaâ 1968, s. 40).

Ostatnią kwestią, która zostaje do rozpatrzenia, jest pierwotny stan zachowania omawianej grupy naczyń w jakim umieszczano je w „scytyjskich” grobach ze strefy leśnostepowej. W pierwszej kolejności należy zaznaczyć, że jego ocena ze względu na wyrabowanie części zespołów grobowych i częściowe lub całościowe zniszczenie wyposażenia grobowego (w tym naczyń ceramicznych) oraz jego wymieszanie i przemieszczenie w obrębie komory grobowej (i poza nią), jest mocno utrudniona. Z tego względu, tylko w przypadku niektórych grobów dysponowano danymi pozwalającymi na określenie stanu zachowania złożonych w nich naczyń. Spośród nich w pierwszej kolejności wymienić należy znalezisko czarnopokostowanego kantarosa z grobu „księżniczki” z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – zabytek ten posiada wyraźne ślady naprawy w postaci kilku dziurek, które wskazują na to, że naczynie to mogło być poddane drutowaniu (G. Ossowski 1888, s. 30, tabl. IV, 4). Z kolei, zachowany w całości kantaros z kurhanu nr 1 z miejscowości Višnopol posiadał liczne, głębokie wytarcia polewy (V.P. Grigor’ev, S.A. Skoryj 2011, s. 182). W kilku przypadkach odnotowano również obecność w pochówkach kobiecych analizowanej grupy naczyń z utraconymi uchwytyami (np. A.A. Bobrinskij 1887, s. 70, tabl. XIV, 3; L.I. Babenko 2005, ryc. 18, 6). Z drugiej strony, należy zaznaczyć, że kantarosy i kyliksy z odłamanymi uchwytyami znane są również z grobów męskich (np. LUB_4_1 – A.I. Terenożkin 1964, s. 19–21, tabl. XI; V.A. Il’inskaâ 1966, s. 158). Jednocześnie, część ze zmarłych kobiet wyposażana była w całe naczynia pozbawione śladów wcześniejszego użytkowania (np. SMER_9_1 – A.V. Bandurovskij 1999; E.E. Fialko 2011, s. 35).

²⁸ W tym miejscu należy zaznaczyć, że w pochówku centralnym Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (kurhan 4), wbrew sugestiom Ū.V. Boltrika i E.E. Fialko (2012, s. 302) nie znajdował się krater, tylko kantaros (J. Chochorowski et al. 1997, s. 87).

Podsumowując wyniki powyższych rozważań w pierwszej kolejności należy zaznaczyć, że ze względu na wyrabowanie większej części badanych zespołów grobowych, a co za tym idzie zubożenie ich inwentarzy, prezentowane w niniejszym studium wyliczenia mają charakter orientacyjny i wskazują one raczej na pewne możliwości interpretacyjne niż stanowią odzwierciedlenie stanu faktycznego. Niemniej jednak, na ich podstawie można postawić tezę o tym, że grupy ludności z którymi można powiązać badane zespoły grobowe, przy chowaniu swoich zmarłych przestrzegały pewnych, określonych zwyczajów regulujących dobór przedmiotów składanych ze zmarłymi do grobu ze względu na ich płeć.

Rezultaty rozważań zaprezentowanych na łamach niniejszej publikacji są możliwe do opisanego na dwóch różnych poziomach: (1) wyróżnienia wyznaczników płci i (2) zdefiniowania płci zmarłych na podstawie obecności w nich określonych przedmiotów (wyznaczników płci), ich zestawów i kontekstów w jakim one występują.

1.

Ustalenia poczynione w trakcie analizy serii 120 zespołów z antropologicznymi określeniami płci nie tylko pozwoliły na wyróżnienie wśród przedmiotów składanych ze zmarłymi do grobów pewnej grupy zabytków, które można uznać za wyznaczniki określonej płci, ale potwierdziły również zasadność funkcjonowania istniejących w literaturze przedmiotu poglądów na ten temat. Jednocześnie należy zaznaczyć, że w świetle analiz porównawczych uwzględniających poza pochówkami z antropologicznymi oznaczeniami płci również groby, w których płeć zmarłych określono na podstawie analizy składu inwentarzy (112 zespołów) oraz inne zespoły z badanego obszaru, spośród 21 wyróżnionych wyznaczników płci ustalono, że tylko nieliczne są związane wyłącznie z jedną płcią (tzw. „czyste” wyznaczniki płci). Repertuar zabytków tego typu, podobnie jak ich ilość, nie jest jednak zbyt duży i obejmuje od trzech kategorii funkcjonalnych przedmiotów typowych wyłącznie dla grobów męskich (broń sieczna i obuchowa, brązowe knebły i krzemienne odłupki) do sześciu charakterystycznych tylko dla kobiet (występujące w parach zausznice, naszyjniki i kolie ze złotymi elementami, różnego rodzaju zawieszki, szpile, igły, zwierciadła). Także częstotliwość występowania tego typu przedmiotów nie jest duża, i poza najliczniejszymi: bronią sieczną i obuchową oraz zwierciadłami i parami zausznice (obecne w około 1/4 lub 1/3 pochówków danej płci), wynosi od 1,8 do 8,1% wszystkich grobów oraz między 3 a 20,7% pochówków danej płci. Znacznie częściej spotykane są natomiast przedmioty, które choć pojawiają się w grobach obu płci, to jednak obserwowana jest ich wyraźna koncentracja (częstotliwość występowania wynosząca co najmniej 80%) w grobach związanych z jedną z nich. W przypadku grobów męskich są to strzały, broń drzewcowa, różne rodzaje uzbrojenia ochronnego (poza importowanymi nagolennikami obecnymi wyłącznie w grobach tej płci i pasami bojowymi), uprząż, zaciski, nahajki i brązowe kotły, natomiast z kobietami częściej umieszczano w grobie zestawy paciorków, pierścienie, przęśliki, barwniki i kamienne płytki lub półmiski.

2.

Naturalną konsekwencją niewielkiej ilości przedmiotów będących „czystymi” wyznacznikami płci męskiej lub żeńskiej, przy znacznie większej frekwencji zabytków spotykanych (choć z różną częstotliwością) w grobach obu płci, jest obecność w inwentarzach grobów męskich i kobiecych wyznaczników płci przeciwnej. Innymi słowy, w grobach męskich odnotowuje się obecność przedmiotów typowych dla kobiet, i na odwrót – przedmioty o kobiecym rysie umieszczone były w inwentarzach pochówków męskich. Sytuację taką odnotowano w 18,5% zespołów grobowych, przy czym w większości przypadków były to pochówki tzw. „amazonek”, czyli kobiet z uzbrojeniem. W większej części z nich (73,1%) obecne są „czyste” wyznaczniki płci żeńskiej i/lub przedmioty, które ze względu na znaczną częstotliwość ich występowania w grobach kobiecych można łączyć z tą właśnie płcią. Tylko nieliczne z nich pozbawione są takich elementów. Z drugiej strony, w niespełna co dziesiątym (8,9%) pochówku męskim spotykane są przedmioty typowe dla kobiet, głównie ozdoby z większej ilości paciorków. Zabytki te zawsze jednak występują w towarzystwie militariów, z których większa część to elementy uzbrojenia spotykane wyłącznie w grobach męskich. Analiza współwystępowania w grobach osób o określonej płci przedmiotów, które można traktować jako związane z daną grupą biologiczną prowadzi do jeszcze jednego wniosku. Mianowicie, inwentarze grobów mężczyzn – wojowników, w porównaniu z grobami „amazonek”, charakteryzuje większy asortyment uzbrojenia (w przypadku grobów kobiecych ograniczał się on do strzał, broni drzewcowej i sporadycznie występujących pasów bojowych), podczas gdy pochówki kobiece charakteryzują się obecnością bardziej zróżnicowanego repertuaru ozdób i przedmiotów toaletowych (kultowych?) niż ma to miejsce w przypadku grobów męskich.

Powyższe obserwacje prowadzą do wniosku, iż przy ocenie płci zmarłego, w oparciu o analizę składu inwentarza, należy brać pod uwagę nie tyle obecność w grobie określonego przedmiotu (wyznacznika płci), co raczej kontekst jego występowania (por. np. E.B. Bunătân 1981, s. 15–16; 1985, s. 66–69; V.D. Berezuckij 1995, s. 8–9; L.I. Babenko 2005, s. 55). I tak, w świetle wyników analizy współwystępowania w grobach męskich i kobiecych różnego rodzaju wyznaczników płci, o męskiej płci zmarłego przemawia nie tyle obecność wśród towarzyszących mu przedmiotów elementów uzbrojenia (i uprząży), co raczej brak wśród nich „czystych” wyznaczników płci żeńskiej, a także takich przedmiotów jak przęśliki i pierścienie (ponad 90% z nich obecnych jest w grobach kobiecych) oraz innych zestawów ozdób niż te składające się z naszyjników (kolii) i bransolet wykonanych z większej ilości paciorków i współwystępujących z innymi, niecharakterystycznymi typami ozdób (pojedyncze paciorki i zausznice). Jednocześnie należy zaznaczyć, że w świetle obserwacji najbogatszych męskich grobów ze strefy stepu nadczarnomorskiego, w pochówkach tej płci mogą się pojawić wykonane z drogocennych metali zestawy ozdób rąk i szyi (pierścienie, bransolety i naszyjniki). Bardziej prawdopodobne jest również to, że w analizowanym grobie został pochowany mężczyzna jeżeli zmarłemu towarzyszą inne rodzaje uzbrojenia zaczepnego niż tylko strzały

i włócznia (zwłaszcza będąca „czystymi” wyznacznikami płci męskiej broń sieczna i obuchowa), lub ich zestawy, a także elementy uzbrojenia ochronnego (wyłączając pasy bojowe), uprząż, zaciski do rzemieni, brązowe kotły (co najmniej 90% z nich występuje w grobach męskich) i krzemienne odłupki (100% w grobach męskich).

Znacznie łatwiejsza do określenia jest płeć żeńska. Pomijając pochówki zawierające „czyste” wyznaczniki tej płci, tak należy interpretować praktycznie każdy grób, w którym przy braku broni stwierdzono obecność takich przedmiotów jak przęśliki, kamienne płytki (półmiski), kawałki barwników i ozdoby inne niż wykonane z różnych surowców bransolety – jak już wcześniej zaznaczono są to zbytki występujące ze zwiększoną częstotliwością w pochówkach kobiet. Równocześnie należy zaznaczyć, że o żeńskiej płci zmarłego świadczy obecność w grobie (włącznie z tymi wyposażonymi w militaria) co najmniej dwóch z wyżej wymienionych przedmiotów. Nie mniej charakterystycznym zjawiskiem odnotowanym wyłącznie dla grobów kobiecych (włącznie z pochówkami „amazonek”) jest obecność w ich inwentarzach większego asortymentu ozdób niż spotykane w niektórych grobach męskich zestawy składające się z pojedynczych paciorków i zausznicy współwystępujących z ozdobami wykonanymi z większej ilości paciorków lub metalowymi ozdobami kończyn górnych (bransolety, rzadziej pierścienie). Nieco bardziej problema-

tycznie rysuje się natomiast kwestia analizy płci zmarłych pochowanych z militariami, a zwłaszcza strzałami i/lub bronią drzewcową. Najmniej wątpliwości budzi tutaj interpretacja zespołów, w których poza wspomnianymi rodzajami uzbrojenia obecne są również „czyste” wyznaczniki płci żeńskiej lub występujące w co najmniej dwuelementowych zestawach inne przedmioty typowe dla tej płci (wyłączywszy wykonane z paciorków bransolety) – ich obecność jednoznacznie wskazuje na to, że w danym grobie pochowano „amazonkę”. Znacznie trudniejsze w prawidłowej ocenie płci są natomiast pochówki ze strzałami i/lub bronią drzewcową, w których brak jest tego typu zabytków. Na pierwszy rzut oka wydawać się może, że groby tego typu powinny być potraktowane jako należące do mężczyzn. Należy jednak zaznaczyć, że w analizowanym zbiorze pochówków, podobnie jak to stwierdzono dla części zespołów grobowych ze strefy stepu, odnotowano obecność niewielkiej serii (pięć przypadków) grobów „amazonek”, w których jedynymi elementami inwentarza innymi niż broń były albo niecharakterystyczne typy ozdób (względnie wykonane z paciorków bransolety), albo pojedyncze wyznaczniki płci męskiej, inne niż broń. Biorąc pod uwagę fakt, iż w przypadku analizowanego w niniejszym studium zbioru grobów stosunek tak wyposażonych pochówków kobiecych i męskich wynosi 1 do 12, bardziej prawdopodobne wydaje się być traktowanie takich zespołów jako związanych z płcią męską.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz stosowanych skrótów:

Naukowe Archiwum IA NANU – Naukowe Archiwum Instytutu Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

Antyczne źródła pisane:

Herodot, *Dzieje*, Z języka greckiego przełożył i opracował Seweryn Hammer, Warszawa 1959.

Literatura:

Aks'онов V. S., Babenko L. I.

2008 Katakombne pohovannâ IV st. do n.e. v poblizu smt. Korotič, [w:] *Problemy arheologii Vostočnoj Evropy*, Har'kov, s. 7–18.

Andruh S. I.

1999 Metalličeskie ukrašenâ v ubranstve râdovyh Skifov (po materialam mogil'nika Mamaj Gora), „Problemy skifo-sarmatskoj archeologii Severnogo Pričernomor'â”, t. 3, Zaporozże, s. 19–26.

Andruh S. I., Tošev G. N.

1999 *Mogil'nik Mamaj-Gora*, t. 1, Zaporozże.

Âkovenko E. V.

1965 Nekropol' skifs'kogo času bilâ m. Borispil', „Arheologičâ”, t. 18, s. 150–160.

Babenko L. I.

2005 *Pesočinskij kurgannyj mogil'nik skifs'kogo vremeni*, Har'kov.

Bandurovskij A. V.

1999 *Otčet o rabote Merčanskoj arheologičeskoj ekspedicii v Har'kovskoj oblasti za 1999 goda*, Naukowe Archiwum IA NANU, 144/1999.

Bandurovskij A. V., Bujnov Ů. V.

2000 *Kurgany skifs'kogo vremeni. Severskodoneckij variant*, Kiiv.

Berezuckij V. D.

1995 *Kurgany skifs'kogo vremeni Lesostepnogo Dona (k rekonstrukcii social'nyh otnošenij)*, Voroneż.

2006 Kurganny skifs'kogo vremeni u hut. Dubovoj na Srednem Donu (raskopki 2004 g.), „Arheologičeskie pamâtники Vostočnoj Evropy”, t. 12, s. 138–147.

Bobrinskij A. A.

1887 *Kurgany i slučajnye arheologičeskie nahodki bilz mestečka Smely*, Sankt-Peterburg.

Bojko Ů. N.

2009 Novye issledovaniâ kurgannogo mogil'nika u s. Kup'levaha, „Drevnostii 2006–2008”, s. 204–225.

Bojko Ů. N., Berestnev S. I.

2001 *Pogrebeniâ VII–IV vv. do n.e. kurgannogo mogil'nika u s. Kuplevaha (Vorsklijskij region skifs'kogo vremeni)*, Har'kov.

Bokij N. M.

1977 Skifs'kie kurgany v bassejne r. Bolšâ Vys' na Kirovogradšine, [w:] Ternožkin A. I. (red.) „*Skify i Sarmaty*”, Kiev, s. 200–207.

Boltrik Ů. V., Fialko E. E.

2010 Posuda iz skifs'kich pogrebal'nyh kompleksov Rogacičskogo kurgannogo polâ, „Stratum plus”, 2010/3, s. 289–323.

2011 Kurgany srednego tečeniâ r. Tašenak (po materialam raskopok Priezovskoj ekspedicii IA NANU), „Stratum plus”, 2011/3, s. 127–174.

Bondarenko V. L., Bujnov Ů. V., Grečko D. S.

2007 Antropologičeskie materialy iz kurganov skifs'kogo perioda u s. Čeremušnoe na Har'kovšine, „Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu”, zesz. 39, s. 274–285.

Bujnov Ů. V., Bandurovskij A. V.

2001 Issledovanie kurhanov skifs'kogo perioda v Valkovskom rajone na Har'kovščine, „Arheologični doslidžennâ v Ukraïni u 1999–2000 rr.”, s. 72–75.

- Bujnov Ů. V., Bandurovskij A. V., Okatenko B. N.
2005 Issledovanie kurhanov skifskoj epohi v Har'kovskoj oblasti, „Arheologični doslidžennâ v Ukraïni u 2003–2004 rr.”, Zaporizžâ, s. 9–13.
- Bunâtân E. P.
1981 *Râdovoe naslenie stepnoj Skifii IV–III vv. do n.e. (opyt primeneniâ formalizovanno-statističeskogo analiza social'noj struktury po danym mogil'nikov)*, Avtoreferat dissertacii na soinskanie učenoi stepeni kandidata istoričeskikh nauk, Kiev.
1982 Metodika social'noj rekonstrukcii po danym rrâdovykh skifoskikh mogil'nikov, [w:], Gening E. F. (red.), *Teoriâ i metody arheologičeskikh issledovanij*, Kiev, s. 136–184.
1985 *Metodika social'noj rekonstrukcii v archeologii na materiale skifskikh mogil'nikov IV–III vv. do n.e.*, Kiev.
- Chochorowski J., Grigor'ev V., Skoryj S.
1996 Badania wykopaliskowe Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego w Ryżanówce na Ukrainie, „MSROA”, t. 17, s. 239–260.
- Chochorowski J., Skoryj S., Grigor'ev V., Rydzewski J.
1997 Centralny pochówek Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, „MSROA”, t. 18, s. 77–92.
1998 Trzeci sezon badań wykopaliskowych w Ryżanówce, raj. Zvenigrodka, obl. Čerkassy (Ukraina), „MSROA”, t. 19, s. 81–97.
1999 Badania wykopaliskowe Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – etap końcowy (sezon 1998), „MSROA”, t. 20, s. 279–292.
- Daragan M. N.
2011 *Načalo rannego železnogo veka v Dneprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi*, Kiev.
- Dwight W. R.
1989 Statistical Methods and Reasoning in Archaeological Research: A Review of Praxis and Promise, „Journal of Quantitative Anthropology”, t. 1, s. 5–78.
- Evdokimov G. A., Danilko N. M., Mogilov O. D.
2012 Skifs'kij kurgan 10 bilâ s. Mala Leptiha u Niž'nomu Podnïprov'i, „Arheologïâ”, 2012/2, s. 76–95.
- Fialko E. E.
1980 O kul'tovom nazčenni derevânnih čaš, „Arheologičeskie issledovaniâ na Ukraine v 1978–1979 gg”, s. 92–93.
1991 Pogrebeniâ ženšin s oružiem u Skifov, [w:] Boltrik, Ů. V., Bunâtân E. P. (red.), *Kurgany stepnoj Skifii*, Kiev, s. 4–18.
1994 *Pamâtники skifskoj epohi Pridneprovskoj Terrasovoj Lesostepi*, Kiev.
2006 Posuda z lakovym pokrytiem v pogrebal'nom obâdom skifov, [w:] Petrenko V. G., Åblonskij L. E. (red.), *Drevnostki skifskoj epohi*, Moskva, s. 351–387.
2010a Pogrebeniâ amazonok čertomlyckogo kurgannogo polâ, „Bosporskie issledovaniâ”, t. 23, s. 166–190.
2010b Pogrebeniâ amazonok iz mogil'nika Mamaj-Gora, „Stratum plus”, nr 3, s. 187–196.
2011 Antičnoe elementy v pogrebal'nom obrâde Skifov (po materialam kurgana 2 u s. Zelenoe na Hersonščine), „Bosporskie čteniâ”, 12, Bospor kimmerijskij i varvarskij mir v period antičnosti i srednevekovâ. Vzaimovliânie kul'tur, Kerč', s. 386–392.
2012a Kurgan s pogrebeniem skifskoj amazonki u sela Vinogradnoe, „Stratum plus”, nr 3, s. 217–230.
2012b Vooružennye ženšiny rannego železnogo veka v Severnim Pričernnomor'e: social'nyj aspekt, „Tyragetia”, s.n., t. 6 (19), nr 1, s. 27–44.
2013 Seriâ pogrebenij amazonok Nižnego Podneprov'â, „Stratum plus”, nr 3, s. 203–222.
2014 Mogily vooružennyh ženšin Rogačickiskogo kurgannogo polâ, „Arheologïâ i daviâ istoriâ Ukraïin”, t. 12, s. 25–39.
- Gavrilûk N. A.
1987 Prâdenie u stepnyh Skifov, [w:] Černenko E. V. (red.), *Skify Severnogo Pričernnomor'â*, Kiev, s. 116–130.
1994 *Paleodemografiâ skifskogo naseleniâ Severnogo Pričernnomor'â*, Kiev.
- Gavriljuk N. A.
1998 Social and Economic Stratification of the Scythians from the Steppe Region Based on Black-glazed Pottery from Burials, „Black Sea Studies”, 8, s. 237–261.
- Gavrilûk N. A., Boltrik Ů. V.
1990 Skifs'ke pohovannâ u dovgomu kurgani bilâ s. Visoke u Priazov'i, „Arheologïâ”, nr 1, s. 75–83.
- Głâb H.
1997 Analiza anatomo-antropologiczna szczâtków ludzkich z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego, „MSROA”, t. 18, s. 93–96.
- Grečko D. S.
2012 K voprosu o vzaimootnošeniâh naseleniâ Stepi i Lesostepi ůga Vostočnoj Evropy v konce V–IV vv. do n.e., „Drevnostï”, t. 11, s. 117–133.
- Grečko D. S., Šelehan' A. V.
2012 *Griškovskij mogil'nik skifov na Harkovščine*, Kiev.
- Grigor'ev V. P.
1994 Zahoronenie tâželovooruženno skifskogo voïna u s. Gladkovščina, [w:] Bernenko E. V. (red.), *Drevnosti Skifov*, Kiev, s. 63–79.
- Grigor'ev V. P., Skoryj S. A.
2011 Skifskie kurgany u s. Višnopol' na ůge Dneprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi, „Stratum plus”, nr 3, s. 175–212.
- Gryzińska-Sawicka N.
2014 Obraz struktury społecznej ludności kultury wielbarskiej w świetle źródeł archeologicznych i danych antropologicznych, [w:] Dzieduszycki W., Wrzesiński J. (red.), *Królowie i biskupi, rycerze i chłopci – identyfikacja zmarłych*, „Funeralia Lednickie”, t. 16, s. 51–61.
- Il'inskaâ V. A.
1966 Skifskie kurany okolo g. Borispolâ, „Sovetskaâ Arheologïâ”, nr 3, s. 152–171.
1968 *Skify dneprovskogo lesostepnogo Levobrežâ (kurgany Posulâ)*, Kiev.
- Il'inskaâ V. A., Terenožkin A. I.
1983 *Skifiâ VII–IV vv. do n.e.*, Kiev.
- Kločko L. S.
1981 Otrâžanie social'noj funkcii skifskogo kostûma v arheologičeskikh materialach, [w:] *Aktual'nye problemy arheologičeskikh issledovanij v Ukraïnskoj SSR*, Kiev, s. 64–65.
- Kločko L. S., Vasina Z. O.
2004 Žinoči kostûmi skifs'kogo času v Lisostepovomu Livoberežžî, [w:] *Vid Kimmeriï do Sarmatii. 60 rokov viddilu skifosarmats'koï arheologii*, Kiïv, s. 33–36.
- Kovalenko O. V., Lugovij R. S.
2006 Kurgan V st. do n.e. poblizu seliŝča Opîšne Poltavskoj oblasti, „Arheologičnij litopis Lïvoberežnoi Ukraïni”, nr 2, s. 52–63.
- Kovpanenko G. T.
1967 Plemena skifskogo času na Vorskli, Kiïv.
1977 Kurgany skifskogo vremeni u s. Medvin v Porosë, [w:] Terenožkin A. I. (red.), *Skify i Sarmaty*, Kiev, s. 40–72.
- Kovpanenko G. T., Bessonova S. S., Skoryj S. A.
1989 *Pamâtники skifskoj epohi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberežâ (Kievo-Čerkasskij region)*, Kiev.
- Kovpanenko G. T., Skorij S. A., Baturevič E. Ů.
1996 Kurgani skifs'kogo času poblizu s. İvanïvka na Kiïvšini, „Arheologïâ”, nr 4, s. 101–114.

- Kozak A.
2001 Nektorye rezul'taty antropologičeskoeo issledovaniâ kostnyh ostankov iz raskopok sovместnoj Ukraïnsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii (1998–2000 gg.), [w:] Murzin V.Û. et al. (red.), *Issledovaniâ sovместnoj Ukraïnsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 2000 g.*, Kiev, s. 55–65.
- Kruc S. I.
1997 Antropologiiâ steblevskogo mogil'nika (k voprosu o fizičeskom tipe naseleniâ Lesostepi v skifskoe vremâ), [w:] Skoryj S. A. (red.), *Steblev: skifskij mogil'nik v Poros'e*, Kiev, s. 91–97.
- Kruc V. A., Berezanskaâ S. S., Kovaleva L. G.
1975 *Otčet o rabote Bortničeskoj ekspedicii v 1974 g.*, Archiwum Naukowe IA NANU.
- Kruc V. A., Pogorelyj V. N.
1976 *Otčet o rabote Bortničeskoj ekspedicii v 1975 g.*, Archiwum Naukowe IA NANU.
- Kubyšev A. I., Nikolova A. V., Polin S. V.
1982 Skifskie kurgany u s. L'vovo na Hersonščine, [w:] Tere-nožkin A. I. (red.), *Drevnosti Stepnoj Skifii*, Kiev, s. 130–148.
- Kulatova I. N., Lugovaâ L. N., Suprunenko A. B.
1993 *Kurgany skifskogo vremeni meždureč'â Vorskly i Psla*, Moskva-Poltava.
- Kulatova I. M., Suprunenko O. B.
2001 Kurgan skifs'kogo času v uročiš'i Marčenki poblizu Bil's'la, „Arheologičnij litopis Lívoberežnoï Ukraïni”, nr 2, s. 99–105.
2010 *Kurgani skifs'kogo času zahidnoï okruzi Bil's'kogo gorodiša*, Kiïv.
- Kuznecova T. M.
2008 Social'nye identyfikatory v pogrebal'nom obrâde skifov (bronzovyje kotly), [w:] Moškova M. G. (red.), *Problemy sovremennoj arheologii. Sbornik pamâti V. A. Bašileva*, Moskva, s. 173–198.
2009 Arheologičeskie markery pogrebeniâ „nomarha”, „Starozhitnosti stepovogo Pričernomor'â i Krimu”, t. 15, s. 79–85.
- Levčenko B. M.
2012 Issledovanie pervoj kurgannoj grupy u s. Medvin na Boguslavščine (raskopki 1982 g., 1984–1985 gg.), [w:] Grečko D. S., Šelehan' A. V. (red.), *Griškovskij mogil'nik skifov na Harkovščine*, Kiev, s. 139–175.
- Mahortyh S. V.
2011 Vooruženie „amazonok” stepnoj Skifii, [w:] Berezuckij V. D. (red.), *Vostočnoevropejskie drevnosti skifskoj epohi*, s. 37–52.
- Melûkova A. I.
1975 *Poselenie i mogil'nik skifskogo vremeni u s. Nikolaevka*, Moskva.
- Mogilov O. D.
2008 *Sporâdčennâ konâ skifss'koï dobi u Lisostepu Shidnoï Evropi*, Kiïv – Kam'âneč'-Podil's'kij.
- Mozolevskij M. N.
1975 Skifskij kurgan u s. Erkovcy na Kievščine, [w:] Terenožkin A. I. (red.), *Skifskij Mir*, Kiev, s. 211–217.
- Mozolevskij B. N., Polin S. V.
2005 *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n.e. (Babina, Vodâna i Soboleva Mogily)*, Kiev.
- Murzin V. Û., Rolle R., Skoryj S. A.
1995 Dosliždennâ kurganiv na teritorii Bil's'kogo gorodiša, „Poltavs'kij arheologičeskij zbirnik”, z. 3, s. 79–86.
- Murzin V. Û., Rolle R., Herc V., Mahortyh S. V., Belezor V. P.
1999 *Issledovaniâ sovместnoj Ukraïnsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 1998 g.*, Kiev.
- Murzin V. Û., Rolle R., Herc V., Skoryj S. A., Mahortyh S. V., Belezor V. P.
2002 *Issledovaniâ sovместnoj Ukraïnsko-Nemeckoj arheologičeskoj ekspedicii v 2001 g.*, Kiev.
- Mozolevskij B. M.
1979 *Tovsta Mogila*, Kiev.
- Mozolevskij B. N., Polin S. V.
2005 *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n.e. (Babina, Vodâna i soboleva Mogila)*, Kiev.
- Nowicka E.
2003 *Świat człowieka – świat kultury*, Warszawa.
- Ojnako N. A.
1970 *Antičnyj import v Pridneprov'e i Pobuže v IV–II vv. do n.e.*, (= Arheologiiâ SSSR, D 1–27), Moskva.
- Ol'hovskij V. S.
1991 *Pogrebal'no-pominal'naâ obrâdnost' naseleniâ stepnoj Skifii (VII–III vv. do n.e.)*, Moskva.
- Ossowski G.
1888 *Wielki Kurhan Ryżanowski według badań dokonanych w latach 1884 i 1887*, Kraków.
- Petrenko V. G.
1967 *Prevobereže Sereďnego Pridneprov'â v V–III vv. do n.e.*, (= Arheologiiâ SSSR, D 1–4), Moskva.
1978 *Ukrašeniâ Skifii VII–III vv. do n.e.*, (= Arheologiiâ SSSR, D 4–5), Moskva.
- Pogorelyj V. N.
1981 Skifskie kurganu u s. Mirnoe pod Borispolem, [w:] Armenko I. I. (red.), *Drevnosti srednego Podneprov'â*, Kiev, s. 39–48.
- Pokrovs'ka E.
1949 Rozkopki kolo s. Makiiivki, „Arheologični pam'âtki URSR”, t. 2, s. 130–135.
- Pokrovs'ka E. F.
1965 Kurgani bilâ Sen'kivki, „Arheologiiâ”, t. 18, s. 139–149.
- Polin S. V.
1984 Zahoronenie skifskogo voina-družinnika u s. Krasnyj Podol na Hersonščine, [w:] Černenko E. V. (red.), *Vooruženie skifov i sarmatov*, Kiev, s. 103–149.
- Puzikova A. I.
2001 *Kurgannye mogil'niki skifskogo vremeni Srednego Podon'â*, Moskva.
- Râbova V. A.
1981 Derevânnye čaši s okovkamimi iz skifskih kurganov, [w:] Terenožkin A. I. (red.), *Aktual'nye problemy arheologičeskikh issledovanij v Ukraïnskoj SSR. Tezisy dokladov respublikanskoj konferenciji molodyh učenyh*, Kiev, s. 63–64.
1989 Ritual'nye sosudy kak istočnik social'no-političeskoj istorii Skifii, [w:] „Problemy skifo-sarmatskoj arheologii Severnogo Pričernomorâ”, cz. 1, Zaporože, s. 136–139.
- Renfrew C., Bahn P.
2002 *Archeologia. Teorie, metody praktyka*, Warszawa.
- Romaško O. V.
2010 Skifs'ki kazani z gorizontaľ'nymi ručkami z Pivničnogo Pričernomor'â, „Arheologiiâ”, nr 3, s. 13–22.
- Rosen-Przeworska J.
1949 Społeczna funkcja odzieży, „Światowit”, t. 20, s. 297–318.
- Savčenko E. I.
2001 Mogil'nik skifskogo vremeni „Ternovoe I-Kolbino I” na Srednem Donu (pogrebal'nyj obrâd), [w:] Gualiev V. I., Savčenko E. I. (red.), *Arheologiiâ Srednego Dona v skifskuï epohu*, Moskva, s. 53–143.
- Semenov-Zuser S. A.
1949 *Arheologičeskie raskopki na teritorii s. B. Gomol'sha (Ekspedicii I-ta archeologii AN USSR)*, Archiwum Naukowe IA NANU, nr 17.

- Skoryj S. A.
 1997 *Steblev: skifskij mogil'nik v Poros'e*, Kiev.
 2003 *Skify v Dneprovskoj Pravoberežnoj Lesostepi (problema vydeleniâ iranskogo etnokul'turnogo elementa)*, Kiev.
- Skoryj S. A., Bezsonova S. S.
 1995 Kurgani skifs'koï dobi bilâ Motronins'kogo gorodiša, [w:] „Arheologični doislidžennâ na Čerkašini”, s. 68–78.
- Skoryj S., Hohorovskij Â.
 2002 Novyj ukraińsko-poľskoj arheologičeskij proekt, „Arheologični vidkrittâ v Ukraïni 2000–2001 rr.”, Kiïv, s. 243–246.
- 2005–2009 Aristokratičeskij kurgan Skifskâ Mogila vbliza Motroninskogo gorodišča (Ukrainskâ Pravoberežnâ Lesostep'), „Stratum plus”, nr 3, s. 234–276.
- Suprunenko O. B.
 2006 Pohovannâ bil's'kogo kurgannogo nekropolu „B” (za rozkopkami 1995 r.), „Arheologičnij litopis Lïvoberežnoï Ukraïni”, nr 2, s. 114–122.
- Šelehan' O. V.
 2016 Pohovannâ skifs'kih voïniv iz sokirami z Lûbimivs'kogo mogil'nika (za materialami Kahovs'koï ekspedicii), „Arheologîâ i davnâ istoriâ Ukraïni”, vyp. 1 (18), s. 15–28.
- Šramko B. A.
 1966 *Otčet o rabote skifo-slavânskoj arheologičeskoj ekspedicii HGU v 1965 r.*, Har'kov, Archiwum Naukowe IA NANU w Kijowie, nr 27/1965.
 1976 *Otčet o rabote skifo-slavânskoj arheologičeskoj ekspedicii Har'kovskogo Universiteta v 1975 r.*, Har'kov, Archiwum Naukowe IA NANU w Kijowie, nr 96/1975.
 1983 Rozkopki kurganiv rannôgo zalîznogo vïku na Harkîvšini, „Arheologîâ”, t. 43, s. 54–62.
 1994a Novye raskopki kurganov v mogil'nike Skorobor, „Drevnosti”, s. 102–126.
- 1994b Rozkopki kurganiv VII–IV st. do n.e. poblizu Bil's'ka, „Arheologîâ”, nr 4, s. 54–62.
- Terenožkin A. I.
 1962 *Otčet o rabote skifskoj srednedneprovskoj ekspedicii Instytuta Arheologii AN USSR 1962 g.*, Archiwum Naukowe IA NANU, nr 8/1962.
 1963 *Otčet o rabote srednedneprovskoj ekspedicii 1963 g.*, Archiwum Naukowe IA NANU, nr 8/1963.
- Terenožkin A. I., Il'inskaâ V. A., Černenko E. V., Mozolevskij B. N.
 1973 Skifskie kurgany Nikopol'siny, [w:], Terenožkin A. I. (red.), *Skifskie drevnosti*, Kiev, s. 113–186.
- Terenožkin A. I., Il'inskaâ V. A., Mozolevskij B. N.
 1977 Skifskij kurgannyj mogil'nik Gajmanovo Pole (raskopki 1968 r.), [w:], Terenožkin A. I. (red.), *Skify i Sarmaty*, Kiev, s. 152–199.
- Zielińska A.
 2012 Rola kobiety w plemionach koczowniczych, czyli w poszukiwaniu prawdziwych Amazonek, [w:] Blajer W. (red.), *Pergrinationes Archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*, Kraków, s. 424–423.
- Zimmermann A.
 1997 Zur Anwendung der Korrespondenzanalyse in der Archäologie, [w:] Müller J., Zimmermann A. (red.), *Archäologie und Korrespondenzanalyse. Beispiele, Fragen, Perspektiven*, „Internationale Archäologie”, t. 23, s. 9–15.

Strony internetowe:

- Baxter M. J.
 2015 Notes on Quantitative Archaeology and R. <https://nottinghamtrent.academia.edu/MikeBaxter> (dostęp 10 lutego 2016 r.).

Tabela 7

Zespoły grobowe ze strefy Lasostepu Nadczarnomorskiego z oznaczeniami antropologicznymi
wykorzystane w analizach

Tabelle 7

In den Analysen berücksichtigte Grabkomplexe mit anthropologischen
Angaben aus der Waldsteppenzone am Schwarzen Meer

Lp.	Stan.	k./p.	Płeć	Wiek	Datowanie (w. p.n.e.)	Uwagi	Literatura
Leśnostepowe Prawobrzeżne Podnieprze							
1.	Ivanovka (IVAN)	3	M	dojrzały	do 1. poł. IV	Wyr.	G.T. Kovpanenko et al. 1996, s. 101–108; Kruc S.I. 1997, tabl. IV
2.		4/2	K	dojrzała	k. V–p. IV	Niewyr.!!!	
3.	Medvin, Gorčakov las (MED1), grupa 1	1	M	45–50	IV	Niewyr.!!!	G.T. Kovpanenko 1977, s. 42–44, 51–53; B.M. Levčenko 2012, s. 141–150, 152–154
4.		5	K	35–45	IV	Niewyr.!!!	
5.		6	M	?	V–IV	Niewyr.!!!	
6.		7	M	?	V–IV	Niewyr.!!!	
7.		8	K	?	V–IV	Niewyr.!!!	
8.		12	K	?	V–IV	Niewyr.!!!	
9.	Meľniki- Holodnyj Ąr (MEL)	33/2	M	Ok. 50	2. poł. V	Wyr.	S.A. Skoryj, Ą. Hohorovskij 2009, s. 252–273
10.		45	Dziew.	7	4. ćw. V	Wyr.	S.A. Skoryj, S.S. Bezsonova 1995, s. 71–72
11.		63	M	?	k. V–IV	–	S. Skoryj, Ą. Hohorovskij 2002, s. 245–246
12.		68	M	30–45	V–IV	Niewyr. !!!	
13.	Petrovka (PET)	4/1	K	młoda	IV	Wyr.	N.M. Bokij 1977, s. 205–207
14.	Ryżanówaka (RYZ)	4/1, drom.	M	35	260–250 r. p.n.e.	Niewyr.!!!	G. Ossowski 1888; J. Chochorowski et al. 1996; J. Chochorowski et al. 1997; 1999, s. 279–286; H. Głęb 1997
		4/1, grob.	M	45–50		Niewyr.!!!	
15.		4/2, drom.	K	Młoda	1. ćw. III	Wry.	
		4/2, grob.	Dziew.?	12–14		Wyr.	
16.	Smela, uroczysko Holodnyj Ąr (SME)	19/1	K	Ok. 40	IV		A.A. Bobrinskij 1887, s. 76–77, 78–80, dane antropologiczne – tabela na s. 134–141; E.F. Pokrovs’ka 1957
17.		20/1	M	?	IV	Niewyr.!!!	
18.		20/2	K	?	IV	Niewyr.!!!	
19.		20/3	K ?	? Do 18	IV	Niewyr.!!!	
20.		22/1	K	?	IV	Wyr.	
21.		22/2	?	10–12	IV	–	
22.		22/3	M ?	50–60 (SZ1) 5–7 (SZ2)	IV	Wyr.	
23.		23/1	M	Ok. 50	IV	–	
24.		26/1	M	?	IV	Wyr.	
25.		26/3	K	?	IV	Wyr.	
26.		28/1	K	?	IV		
27.	Steblev (STEB)	1/1	M	25–35	2. poł. V	Wyr.	S.A. Skoryj, V.A. Kruc 1997
28.		3/1	M	50–55	1. poł. V	Wyr.	
29.		6/1	M	35–55	2. poł. V–p. IV	Wyr.	
30.		7/1	M	50–60	2 poł. V	Wyr.	
31.		12/1	M	Dojrzały	2. poł. V	Wyr.	
32.		13/1	K	25–35	1 poł. IV	Wyr.	

Lp.	Stan.	k./p.	Płeć	Wiek	Datowanie (w. p.n.e.)	Uwagi	Literatura
33.	Višnopol' (VISZ)	1/1	K Dziew.?	? (SZ1) Nast.	3 ćw. IV	Wyr. Inw. tylko przy K	V.P. Grigor'ev, S.A. Skoryj 2011
34.		2/2	M K	? (SZ2) ? (SZ1)	3 ćw. IV	Wyr.	
35.	Višnopol' (VISZ)	2/3	M	?	4.ćw.–k.IV	Wyr.	V.P. Grigor'ev, S.A. Skoryj 2011
36.		3/1	M	?	IV	Wyr.	
Lewobrzeżny Terrasowy Lasostep							
37.	Gladkovščina (GLAD)	2	M	45–55	2. poł. V	Niewyr.!!!	V.P. Grigor'ev 1994
38.	Lúboreckij (LUB)	4/1	M K	? (SZ1) ?	IV	Wyr. Inw. tylko przy M	A.I. Terenožkin 1963, s. 17–21; V.A. Il'inskaâ 1966, s. 157–159, ryc. 4
39.		4/2	Chłop. ?	Do 15 (SZ1) 18–20	IV	Niewyr.!!! Inw. Tylko przy chłop.	
40.	Mirnoe (MIR)	7	M	30–35	IV	Wyr.	V.A. Kruc et al. 1975, s. 5–9, 13–14; V.N. Pogorelyj 1981
41.		3/1	K K	25–30 (SZ1) ? (SZ2)	IV	Wyr.	
42.		4/1	M K	22–25 (SZ1) 18–22	IV	Wyr.; inw. tylko przy M	
43.	Podol'e (POD)	3/2	K	60–70	IV		V.A. Kruc, B.N. Pogorelyj 1976, s. 10–24, 26–27; E.E. Fialko 1994, ryc. 7, 8; V.A. Kruc 1997, tabl. 4
44.		3/3	K	30–35	IV	Wyr.!!!	
45.		4/4	M	maturus	IV		
46.		5/2	K	22–25	IV		
47.		7/1	M	maturus	IV		
48.	Sen'kivka (SEN)	4	Dziew.	Ok. 15	IV–III	Wyr.	E.F. Pokrovs'ka 1965, s. 143
49.	Staroe (STAR)	3/1	M	?	IV	Wyr.	A.I. Terenožkin 1962, s. 10–21; 1963, s. 5–16; V.A. Il'inskaâ 1966, s. 154–157, 159–162
50.		3/2	K	młoda	IV	Wyr.	
51.		8	Dz ?	1–2 (SZ1) Nast.	IV	Inw. tylko przy Dz	
52.		2	M K	? (SZ1) ?	IV	Inw. tylko przy M	
53.		15	K	Do 18	IV	Wyr.	
54.		16	M	?	IV	Wyr.	
55.		17	M	?	IV	Wyr.	
56.	Veselinovka (VESEL)	2/1	M	maturus	IV	Wyr.	V.A. Kruc, B.N. Pogorelyj 1976, s. 5–7; V.A. Kruc 1997, tabl. 4
Worskla							
57.	Bel'skie cmentarzysko Б (BEL_B)	k. 7/1995	K	?	IV	Wyr.	O.B. Suprunenko 2006, s. 114–119
58.	Marčenki	1/1995	K	45–50	k. V–p. IV	Wyr.	Ĭ.M. Kulatova, O.B. Suprunenko 2001
59.	Olefiršina (OLEF)	2	M	40–50	1. poł.– poł. V	Wyr.	I.N. Kulatova et al. 1993, s. 7–60, 95–99
60.		11	M	30–40	2–3 ćw. V	Wyr.	
61.		13	M	30–40	2. poł. V–p. IV	Wyr.	
62.		16	K	?	1. poł.– poł. V	Wyr.	
63.	Opišnoe (OPISZ)	1/3	M	16–20	3–4. ćw. V	Wyr.	O.V. Kovalenko, R.S. Lugovij 2006

Lp.	Stan.	k./p.	Płeć	Wiek	Datowanie (w. p.n.e.)	Uwagi	Literatura
64.	<i>Perščepino 1</i> (PER1)	2	M	20–25	V–IV	Wyr.	Ĭ.M. Kulatova, O.B. Suprunenko 2010, s. 36–44, 49–51
65.		3	Chłop.	9–11	V–IV	Wyr.	
66.		5	K	18–20	V–IV	Wyr.	
67.		3/2	M	20–30	V–IV	Niewyr.!!!	B.A. Šramko 1994b, s. 122–127
68.		4	M	20–25	V–IV	Wyr., poj. inw.	
69.		15/1	M Nast.	35–50 (SZ1) 10–14 (SZ2)	2–3 ćw. V	Wyr. Inw. tylko przy M*	V.Û. Murzin et al. 1999, s. 4–30; A. Kozak 2001, s. 56
70.	<i>Perščepino 1</i> (PER1)	2/2002	K Dziew.	25–30 (SZ1) 6–8 (SZ2)	2. poł.– k. V	Niewyr.!!!	Ĭ.M. Kulatova, O.B. Suprunenko 2010, s. 107–135
72.		3/2002	M M	30–35 (SZ1) 25–30	2–3 ćw. V	Niewyr.!!!**	
73.	<i>Skorobor</i> (SKOR)	2/1965	K	„średnich lat”	VI	Niewyr.!!!	B.A. Šramko 1966; 1976; 1994a
74.		7/1965	M	?	k. VI–p. V		
75.		9/1965	M	30	IV		
76.		1/1975	M	„starszy”	k. V		
77.		1/1975	M	?	IV		
78.		12/1975	K	?	VI		
79.	<i>Vasilivka</i> (VAS)	4	K	18–35	VI–V		I.N. Kulatova et al. 1993, s. 72–80, 95–99
80.		6	M	<60	V		
Doniec							
81.	<i>Čeremušnoe</i> (CZER)	10	M	34–36	k. V–p. IV	Wyr.	Û.V. Bujnov et al. 2005, s. 9–10; V.L. Bondarenko et al. 2007, s. 275–276
82.	<i>Griškovskij mogil’nik</i> (GRISZ)	2	M	?	j.w.	Wyr.	D.S. Grečko, A.V. Šelehan’ 2012, s. 16–49, tabl. 4
83.		14	M	30–35	j.w.	Wyr.	
84.		25/1	M	?	j.w.	Wyr.	
85.		25/2	K	19–20	j.w.	Wyr.	
86.		26/1	K	20–25	j.w.	Wyr.	
87.		26/2	M	45–50	j.w.	Wyr.	
88.		34	M	?	j.w.	Wyr.	
89.		47/1	M	20–25	j.w.	Wyr.	
90.		47/2	K	20–25	j.w.	Niewyr.!!!	
91.	<i>Kotorič</i> (KOT)	1	M	20–25	IV	Wyr.	V.S. Aks’onov, L.I. Babenko 2008
92.	<i>Mogilki uroczysko</i> (MOGIL)	2	M	40–45	IV	Wyr.	Û.V. Bujnov et al. 2005, s. 12, ryc. 4
93.	<i>Staryj Merčik</i> (SMER)	9/1	K	?	IV	Niewyr.!!!	E.E. Fialko 2011, s. 35–36, ryc. 1–2
94.		9/2	K	?	IV	Niewyr.!!!	
Środkowy Don							
95.	<i>Dubovoj</i> (DUB)	7	M	35–40	IV	Wyr.	V.D. Berezuckij 2006, s. 141–143
96.	<i>Durovka</i> (DUR)	11	M	Do 25	IV–III	Wyr.	A.I. Puzikva 2001, s. 182–202
97.		12	M	35–45	IV–III	Wyr.	
98.		15	2×M	2×20–30	IV–III	Wyr.	
99.		16	M	18–25	IV–III	Wyr.	
100.		20	M	18–25	1. poł. IV	Wyr.	

* Ze zmarłym tym można powiązać wszystkie elementy inwentarza, także te które nie znajdowały się bezpośrednio przy nim.

** Wydaje się, że przedmioty nie przypisane do poszczególnych osób, że względu na ich lokalizację przy głównym zmarłym, należy łączyć właśnie z nim.

* Auf diesen Verstorbenen kann man alle Inventarelemente beziehen, auch diese, die direkt neben ihm vorgefunden wurden.

** Allem Anschein nach soll man die Gegenstände, die man wegen ihrer Lage an der Hauptbestattung anderen Personen nicht zuordnen kann, eben auf diesen Verstorbenen beziehen.

Lp.	Stan.	k./p.	Płeć	Wiek	Datowanie (w. p.n.e.)	Uwagi	Literatura
101.	Kolobino 1 (KOL)	7	M K	Ok. 50 (SZ1) 40–50	IV	Wyr., inw. przy M	E.I. Savčenko 2001
102.		18/1	K M	55–60 (SZ1) 35–45 (SZ2)	IV	Niewyr.	
103.		18/2	M	40–50	IV	Wyr.	
104.		12	K	30–35	IV	Wyr.	
105.		14	M	20–30	IV	Wyr.	
106.		19	M	30–50	IV	Wyr.	
107.		23	M	25–30	IV	Wyr.	
108.	Ternovoe 1 (TER)	3/2	K	20–25	IV	Wyr.	
109.		4	Chłop.	10–12	IV	Wyr.	
110.		5	K	20–25	IV	Wyr.	
111.		7	M	25–30	IV	Wyr.	
112.		8	K	35–40	IV	Wyr.	
113.		9	M	30–35	IV	Wyr.	
114.		10	K	25–30	IV	Wyr.	
115.		11	M	30–35	IV	Wyr.	
116.		12	M	30–35	IV	Wyr.	

chłop. – chłopiec; drom. – dromos; dziew. – dziewczynka; grob. – grobowiec; niewyr. – zespoły niewyrabowe; k. – kurhan; p. – pochówek; SZ – numer szkieletu (zmarłego); wyr. – zespoły wyrabowane. Pozostałe skróty jak w tabeli 1.

chłop. – Junge; drom. – dromos; dziew. – Mädchen; grob. – Grab; niewyr. – nicht ausgeraubte Komplexe; k. – Hügelgrab; p. – Bestattung; SZ – Skelettnummer (Nummer des Verstorbenen); wyr. – ausgeraubte Komplexe. Weitere Abkürzungen wie in der Tabelle 1.

ANEKS 2

Zestawienie stanowisk z wybranymi zespołami grobowymi z określeniami płci opartymi na analizie składu inwentarza wykorzystanych w analizach

Leśnostepowe Prawobrzeżne Podnieprze:

Beresnâgi, gr. 1 (BEREST.1) – k. 5 (G.T. Kovpanenko et al. 1989, s. 270–271);

Bobrica, gr. I (BOB.1) – k. 31/2, 32, 33; **gr. IV** (BOB.4) – k. 63, 64, 65 (*ibidem*, s. 260–263);

Bogdanovka, uroczysko Černyj les (BOGDAN) – k. 29/1–2 (*ibidem*, s. 322–323);

Gruševka (GRUSZ) – k. 383 (*ibidem*, s. 300–301);

Gulâj-Gorod (GUL.G) – k. 308/1, 311, 330 (*ibidem*, s. 308–309);

Jasnozore (JAS) – k. 1/1, 2/1 (*ibidem*, s. 284–285);

Kapitanovka (KAP) – k. 487 (zmarły nr 1) (*ibidem*, s. 322–323);

Konstantinovka (KONST) – k. 80, 82, 84, 86/1–2, 94, 96, 98/1–2 (*ibidem*, s. 286–289);

Kovaliha (KOVAL) – k. 344/2 (*ibidem*, s. 292–293);

Kucovka (KUC) – k. 1 (*ibidem*, s. 294–295);

Kurilovka (KURIL) – k. 71/1 (*ibidem*, 266–267);

Makeevka (MAKE) – k. 1/1–2 (*ibidem*, s. 294–295);

Matušov (MAT) – k. 235 (*ibidem*, s. 292–293);

Mironovka (MIRON) – k. 19 (*ibidem*, s. 310–311);

Pastyrskoe (PASTYR) – k. 3, 4/2 (*ibidem*, s. 296–297);

Pekari (PEK) – k. 411 (*ibidem*, s. 264–265);

Petrovka (PETRO) – k. 4/1 (*ibidem*, s. 322–323);

Starosel'e (ST.SEL) – k. 254, 261 (*ibidem*, s. 284–285);

Teklino (TEKL) – k. 366 (*ibidem*, s. 284–285);

Tulincy (TULIN) – k. 66/2 (*ibidem*, s. 274–275);

Turiâ (TUR) – k. 458, 464, 465, 511 (*ibidem*, s. 312–315);

Žurovka (ZUR) – k. 396, 397, 400 (zmarły nr 1), 401, 404, 412, 413, 423 (*ibidem*, s. 316–319);

Lewobrzeżny Terrasowy Lasostep:

Erkovcy (ER) – k. 1/2 (M.N. Mozolevskij 1975, s. 212–216);

uroczysko Âzvena Mogila (I) – k. 3, 6/1, 7 (E.V. Âkovenko 1965);

Sula:

Aksûtincy, ur. Stajkin Verh (AKS.SV) – k. 2, 3/2 (zmarli nr 1 i 2), 16 (zmarły nr 2) (V.A. Il'inskaâ 1968, s. 27–29, 31–32);

Aksûtincy (AKS) – k. 2/1883–1885, 5/1905 (*ibidem*, s. 34–35, 37–38);

Basovka (BAS) – k. A (zmarli nr 1 i 2), 6, 497, 498 (*ibidem*, s. 39, 40);

Budki (BUD) – k. 1/1897 (*ibidem*, s. 42–43);

Hitcy (HITCY) – k. 1 (*ibidem*, s. 62);

Košary (KOSZ) – k. 1 (*ibidem*, s. 54);

Krâčkova (KRJA) – k. 1 (*ibidem*, s. 54);

Kulešovka (KUL) – k. 425 (zmarły nr 1) (*ibidem*, s. 54);

Planiviši (PLAV) – k. 484 (*ibidem*, s. 56–57);

Serbin (SEB) – k. 1 (*ibidem*, s. 61);

Volkovcy (VOL) – k. 1/1897, 12/1897 (*ibidem*, s. 44–45, 48);

Worskla:

Kuplevaha (KUP) – k. 1/1, 6/1, 7/1, 8/1, 9/1, 17/1, 20/4, 21/1, 22/1, 24/1 (Ů.N. Bojko, S.I. Berestnev' 2001; Ů.N. Bojko 2009);

Mačuhi (MACZ) – k. 13 (zmarli nr 1 i 2) (G.T. Kovpanenko 1967, s. 90, 99);
chut. **Nastel'nyj, gr. III** (NAST.3) – k. 1 (*ibidem*, s. 106);

Doniec:

Bolšnaâ Gomol'sa (B.GOM) – k. 2 (S.A. Semenov-Zuser 1949, s. 18–20; D.S. Grečko, A.V. Šelehan 2012, s. 53, ryc. 41) i 4 (B.A. Šramo 1983, s. 54);

Nižnââ Gievka (N.GJU) – k. 3, p. 1 (D.S. Grečko, A.V. Šelehan 2012, s. 62, ryc. 42);

Pesočin (PESO) – k. 6, 8/1 (zmarli nr 1–2), 9, 14, 16, 18/1 (zmarly nr 1), 18/2, 20, 22 (zmarly nr 1), 24, 29 i 34 (L.I. Babenko 2005);

Staryj Merčik, gr. III (SMER.3) – k. 2 (zmarly nr 1), 3 (zmarly nr 1), 6 (zmarly nr 1), 8 (A.V. Bandurovskij 1999; A.V. Bandurovskij, Ŭ.V. Bujnov 2000, s. 232–233, poz. 204–215).

Marcin Burghardt

Anzeiger des Geschlechts in den Gräbern der skythischen Bevölkerung aus der Waldsteppenzone

Zusammenfassung

Der vorliegende Beitrag behandelt die Anwesenheit der Gegenstände in den Bestattungen der skythischen Bevölkerung der Waldsteppenzone, die als Anzeiger des Geschlechts bezeichnet werden können. Allgemein nimmt man an, dass die Geschlechtsdifferenzierung und die aus ihr resultierenden Relationen zu den grundlegenden kulturbildenden Merkmalen gehören und die Dynamik des Gesellschaftslebens determinieren. Die Zugehörigkeit zu einem biologischen Geschlecht verbindet sich mit der Erfüllung in der Gemeinschaft bestimmter sozialer Rollen, mit bestimmten Verhaltensweisen und Aktivitäten. All das zeichnet sich in der Bestattungsweise als bestimmte männliche bzw. weibliche Ausstattungsmuster ab. Das im vorliegenden Beitrag behandelte Thema ist auch deshalb bedeutend, weil aus der Waldsteppenzone am mittleren Dnjepr und im mittleren Don- Einzugsgebiet nur eine kleine Bestattungsserie stammt, für die man über eine anthropologische Geschlechtsbestimmung verfügt. Darüber hinaus verbinden sie sich mit neueren Entdeckungen. Zur Bestimmung des Geschlechts der Verstorbenen bediente man sich deshalb eine längere Zeit hindurch der Analyse der Grabausstattung.

Um zu prüfen, welche Elemente der Grabausstattung auf das Geschlecht des Verstorbenen hinweisen, wie auch unmittelbar um die bisherigen Meinungen darüber zu verifizieren, wurden 120 Bestattungen der Analyse unterzogen. Für alle analysierten Bestattungen verfügte man nicht nur über die anthropologische Geschlechtsbestimmung (Geschlechts- und Altersstruktur sind auf der Abb.1 dargestellt), sondern man konnte ihnen auch bestimmte Elemente der Grabausstattung zuschreiben. Alle analysierten Grabkomplexe stammen aus der mittleren und späten skythischen Periode (2.Hälfte des 6.-4./3.Jhs.v. Chr.) und beziehen sich auf die Besiedlung der skythischen Kultur der Waldsteppenzone (Tabelle 1).

Die Analysen des gesammelten Materials wurden mittels unterschiedlicher Forschungsmethoden durchgeführt:

1. Die Bestimmung der Frequenz der einzelnen Gegenstandskategorien in den Gräbern mit anthropologischer Geschlechts- und Altersbestimmung (Tabelle 2);
2. Die Bestimmung der Beigabekombinationen, die ausschließlich für Bestattungen mit einem Geschlecht typisch waren, oder auch, deren Frequenz in den Gräbern mit einem der Geschlechter höher war. Diese Bestimmung er-

folgte anhand der Methode von P. Bunjatjan (1981; 1982; 1985). Er hat sie bei der Untersuchung der Gesellschaftsstruktur der sog. durchschnittlichen skythischen Bevölkerung, die zwischen dem 4.-3.Jh.v. Chr. auf der Steppe am Schwarzen Meer siedelte, verwendet (Tabelle 3);

3. Die Bestimmung mittels der mehrdimensionalen Clusteranalyse der Ausstattungsmuster, die für die männlichen bzw. weiblichen Bestattungen kennzeichnend waren, (Abb. 2, Tabelle 4–5).

Die Ergebnisse aller 3 Analysen (Tabelle 6) lassen zwischen den in den Gräbern deponierten Gegenständen, ihren Kategorien, wie auch den Beigabekombinationen und dem Geschlecht des Verstorbenen gewisse Regelmäßigkeiten erkennen. Unter den für die Gräber mit einem bestimmten Geschlecht typischen Gegenständen kann man zwei Gruppen unterscheiden. Zu der ersten von ihnen rechnete man eher spärlich vertretene Gegenstandskategorien, die ausschließlich in den Gräbern mit einem Geschlecht zum Vorschein kamen. Es waren im Falle der weiblichen Bestattungen waren Nähna-deln, Spindeln, Halsketten (Kolier) mit goldenen Elementen, goldene und silberne Ringe, silberne Ohrringe, Gewandnadeln, Spiegel und steinerne Sphäroiden. Als typisch für ausschließlich männliche Bestattungen erwiesen sich Knuten, Schwerter und Dolche, Panzer, importierte Bronzene Beinschienen, Bronzekessel, Stirnriemen und Backenstücke, wie auch Feuersteinabschläge. Die zweite Gruppe umfasst Gegenstände, die zwar in den Gräbern beider Geschlechter vorkommen, die aber meistens doch in den Bestattungen eines von den beiden überwiegen. Im Falle der Frauengräber sind das: Spinnwirtel, Farbstoffe, verschiedene Schmucksets mit der Dominanz der aus mehreren Perlen bestehenden Schmucksachen, scheibengedrehte Gefäße (in den weiblichen Gräbern immer in Begleitung der Spiegel oder Schmucksets), wie auch solche Typen der Schwarzfirnis-Keramik wie Kantharos, Kylix und Schälchen (zwei von drei Gefäßen dieses Typs stammen aus Frauengräbern mit Spiegeln oder/und Schmucksets). Unter den Funden, die bezüglich ihrer Frequenz in den Gräbern auf das männliche Geschlecht hinweisen, tauchen andere als Pfeile und Stangenwaffen Ausrüstungssets auf, wie auch einzelne Pferdegeschirrelemente (andere als Trensen und Knebel) und ihre Garnituren, Riemenklemmen und auch oft vereinzelt

vorkommende einfache Schmuckkategorien wie: Metallene Armbänder und einzelne Perlen, die jedoch immer mit den Ausrüstungselementen vergesellschaftet sind.

Weiteren Analysen haben die in der Fachliteratur geltenden Meinungen über die geschlechtsspezifischen Beigaben, die in den Gräbern der erforschten Bevölkerungsgruppen in Erscheinung treten, verifiziert. Schon eine Übersicht derartiger „traditionell“ verstandener Gegenstände wies auf, dass diese meistens mit den oben angeführten Analyseergebnissen aus den Komplexen mit anthropologischer Geschlechtsbestimmung der Verstorbenen übereinstimmen. In weiterer Folge wurden die für die Bestattungen mit anthropologischer Geschlechtsbestimmung erzielten Analyseergebnisse mit den Gräbern (112 Bestattungen) verglichen, für die man nur über die archäologische Geschlechtsbestimmung verfügt, d.h. anhand der Anwesenheit (bzw. Abwesenheit) im Grabinventar bestimmter Beigabentypen, die „traditionell“ auf ein bestimmtes Geschlecht bezogen werden. Zu diesem Zweck wendete man die Korrespondenzanalyse an. Untersucht wurden (mit gewissen Modifikationen) nur diese Beigabekategorien, die infolge früherer Analysen als typisch männlich oder typisch weiblich bezeichnet wurden. Die Ergebnisse der Korrespondenzanalyse (Abb. 3) liessen die in der Fachliteratur vorherrschenden Anschauungen über die Anzeiger des Geschlechts als begründet erklären. Gleichzeitig wiesen sie auf, dass nicht alle Gegenstände, die anhand der Analyse der Komplexe mit anthropologischer Geschlechtsbestimmung als typisch für Frauen bezeichnet wurden (steinerne Sphäroiden und scheibengedrehte Gefäße), als geschlechtsspezifisch für Frauen gelten können.

Im weiteren Teil des vorliegenden Beitrags erforschte man Relationen zwischen den als geschlechtsspezifisch bezeichneten Gegenständen. Die Forschungsergebnisse der Analyse von 222 Grabkomplexen mit anthropologischer Geschlechtsbestimmung (112 Bestattungen), oder auch die Grabausstattung (110 Komplexe) berücksichtigend, wurde festgestellt, dass unter den Gegenständen, die als Anzeiger des Geschlechts gelten können, nur wenige ausschließlich in den Gräbern nur eines Geschlechts zum Vorschein kommen. Im Falle der Männergräber sind das die Hieb- und Schlagwaffen, importierte Bronzene Beinschienen und Feuersteinabschläge. Entschieden zahlreicher sind dagegen die Gegenstände, die zwar in den Gräbern beider Geschlechter vorkommen, sie werden aber aufgrund ihrer höheren Frequenz in den männlichen Bestattungen auf eben dieses Geschlecht bezogen. Zu dieser Gruppe gehören Pfeile, Stangenwaffe, schuppenartige Elemente der Schutzausrüstung, Pferdegeschirr, Knuten, Bronzekessel und Riemenknebel. Diese Gegenstandskategorien werden, was schon erwähnt wurde, nicht nur in den Männerbestattungen, sondern auch in den Frauengräbern registriert. Zu den zahlreichsten von ihnen gehören die Elemente der Angriffsausrüstung – ihre Anwesenheit wurde in ca. einem Drittel der Bestattungen des weiblichen Geschlechts registriert (16,5% der Gräber mit Bewaffnung). Diese Komplexe werden als „Amazonenbestattungen“ bezeichnet und die in ihnen gefundenen Waffenkategorien beschränken sich auf Pfeile und Stangenwaffe. In nahezu jedem zehnten Frauengrab befanden sich zusätzlich auch andere meistens einzelne auf das männliche Geschlecht hinweisende Gegenstände. Das charakteristische Merkmal der Frauengräber mit Bewaffnung und anderen als männlich

klassifizierten Gegenständen ist eine fast obligatorische Anwesenheit mindestens einer weiblichen Beigabe. Nur wenige Amazonengräber wiesen keine solchen Gegenstände auf.

Die typischsten und zugleich am häufigsten in den Frauengräbern vorkommenden Beigaben sind die Schmucksachen und vor allem ihre Garnituren, wie auch Toilettenartikel (hauptsächlich Spiegel). Die Analysen haben gezeigt, dass für die weiblichen Bestattungen solche Schmuckkategorien am typischsten sind wie paarweise vorkommende Ohrringe, Nadeln, Halsketten und Kolier mit goldenen (seltener silbernen oder elektronen) Elementen. Außer diesen Gegenständen kommen aus den weiblichen Gräbern noch Nähadeln und Spiegeln. Die Liste der weiblichen Anzeiger des Geschlechts ergänzen auch aus den einzelnen Männergräbern bekannte Beigaben, wie die aus mehreren Perlen gefertigten Armbänder und Halsketten, Metallringe, Spinnwirtel, Farbstoffklumpen, und Steinplatten (Servierplatte) (insgesamt kamen sie in 8,8% der männlichen Bestattungen vor). Diese Gegenstände erscheinen in den Männerbestattungen jedoch ausschließlich in den Gräbern mit Militärgegenständen (bzw. mit anderen Anzeigern des männlichen Geschlechts).

Zum Schluss diskutierte man vor allem die Schwierigkeiten bei der Bestimmung des Geschlechts der Verstorbenen anhand der Analyse der Grabausstattung, mit besonderer Berücksichtigung der dort vorhandenen als geschlechtsspezifisch bezeichneten Beigaben. In erster Linie lenkte man die Aufmerksamkeit auf die bescheidene Auswahl und kleine Fundmengen, die als ausschlaggebendes Definitionsmittel für Männer- bzw. Frauengräber gelten können (sog. eindeutige Anzeiger des Geschlechts). Es wurde auch vermerkt, dass neben dieser Beigabekategorie auch eine weitere viel zahlreichere und differenziertere Beigabensammlung existiert, die zwar in den Gräbern beider Geschlechter vorkommt, jedoch ihre deutliche Konzentration in den Bestattungen eines der beiden Geschlechter beobachtet wird. Nicht weniger problematisch bei der Geschlechtsbestimmung anhand der Grabinventare erscheint hier die in vielen Fällen beobachtete Anwesenheit im Männer- bzw. Frauengrab, neben den typischen geschlechtsspezifischen (männlichen bzw. weiblichen) Beigaben, auch der Funde, die auf das andere Geschlecht bezogen werden können. Das beste und zugleich häufigste Beispiel liefern dafür die sog. Amazonengräber, d.h. die Frauengräber mit Waffen, also mit einer Kategorie, die für die Männergräber besonders charakteristisch ist. Gleichzeitig erscheinen in einem Teil der männlichen Bestattungen solche Beigaben (vor allem Schmuck), die für weibliche Gräber kennzeichnend sind.

In Anlehnung an die oben angeführten Beobachtungen wurde festgestellt, dass bei der Geschlechtsbestimmung auf der Grundlage der Grabausstattung nicht nur die Anwesenheit im Grab einer Beigabekategorie berücksichtigt werden sollte, sondern auch vielmehr, mit welchen anderen Beigabekategorien sie vergesellschaftet ist. Die in dieser Hinsicht durchgeführten Analysen der Relationen zwischen den einzelnen geschlechtsspezifischen Beigaben in den Männer- und Frauengräbern liessen folgende Schlüsse ziehen:

- Das männliche Geschlecht des Verstorbenen wird durch die Anwesenheit im Grab der Bewaffnungselemente belegt bei gleichzeitiger Abwesenheit eindeutiger weiblicher Beigaben und anderer Gegenstände, die sich auf die weiblichen Bestattungen beziehen. Die Ausnahme bildet der

aus mehreren Perlen gefertigte Schmuck, der oft in kleinen Gruppierungen zusammen mit anderen nicht charakteristischen Schmucksachen in Erscheinung tritt. Das andere Kriterium, nach dem man das männliche Geschlecht des Verstorbenen bestimmen kann, ist die Anwesenheit im Grab anderer Kategorien der Angriffsbewaffnung als nur der Pfeile und Lanze/Spieß, sondern die Anwesenheit auch solcher Gegenstandskategorien wie Schutzausrüstung, Pferdegeschirr, Riemenknebel, Bronzekessel und Feuersteinabschläge;

- Das weibliche Geschlecht der Verstorbenen wird dagegen durch die Anwesenheit in der Grabausstattung „sicherer“ weiblicher Beigaben belegt, wie auch anderer Funde (mit Ausnahme von den aus verschiedenen Rohstoffen gefertigten Armbändern), deren Frequenz in den Frauengräbern hoch ist. Im Falle der Gräber mit Militaria liefert die Anwesenheit mindestens zwei weiblicher Beigaben oder einer Reihe unterschiedlicher Schmucksachen im Grabkomplex mit Bewaffnung (Pfeile und/oder Stangenwaffe) den Beleg dafür, dass es sich hier um ein Amazonengrab handelt.

